

B130
3

ब. 930
3

लव्के पादमीमांसाचन्द्रिका

Tarkpaad mīmāṃsā Chandrikā

त० च०

२

तयोर्हेतुत्वेन धर्मत्वाधर्मत्वाभ्यां ज्ञाने तदसंभवात् । इष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वरूपेण यागादेर्वेदबोधितत्वं हि धर्मत्वाधर्मत्वं । तन्निश्चयश्च प्रवृत्तिनि
वृत्तिप्रयोजको न तु यागो धर्मभेदाद्यभाववानित्याकारकः । तस्माद्धर्माधर्मौ न प्रत्यक्षादिगम्यौ । ननु तयोर्वेदोपि न प्रमाणं शब्दस्य मानांतरगृहीतार्थक
त्वनियमेन नान्तरस्याप्रामाण्यशंका संभवेन वेदस्य प्रामाण्यानिश्चयस्यैव पदत्वेन तस्य तत्तत्पुरुषीयज्ञानघटितत्वेन पुरुषभेदेन पदानां भेदादे
कपुरुषीयपदेशात् । तशेषिपुरुषांतरीयात्ततः शब्दधीसंभवः व्यंजनमात्रमकारादेः शिवादिवाचकस्यानुपूर्वविशेषाघटितत्वेन युक्तानुपपत्त्याऽज्ञानो
नस्माच्छाब्दबोधोपपत्त्या च ज्ञातत्वापहितस्यैव तस्य पदत्वादनुभावकतेति । तत्रापि शक्तिनाशनेन क्षतिः उक्तानादित्वं च घटादेरिव घटपदनिष्ठशक्ते
स्तद्रूपेण सदा तत्त्वं । यत्किंचित्पुरुषीयघटपदनिष्ठशक्तित्वेन शक्तेः सर्वदा सत्त्वात् । यथाभूतत्वादिनिष्ठे घटाभावादिसंबन्धे भूतलघटादिसंयोगका
लो नो वच्छेदकः किंतु तदन्यकालः तथा प्रतिबंधककालः कारणनिष्ठशक्तिसंबन्धे नो वच्छेदकः किंतु तदन्यकाल इति घटाभावादेरिव शक्तेरपि नित्यायाः
संबन्धो व्याप्यवृत्तिः सर्वथापिशब्दार्थयोः संबन्धो न पोरुषेयाधुनिसंकेत इति तु शब्देनोक्तं । अनेन कारणादोषाभावो वेदजन्यज्ञानस्योक्तः । उपदेशो वेदः
तस्य धर्मस्य ज्ञानं बोधकं । अनेनाबोधकत्वरूपा प्रामाण्यहानिरुक्ता । वेदवाक्यार्थस्याव्यतिरेको बाधश्चास्ति । अनुपलब्धे मानांतराज्ञाने वाक्यार्थतद्दे
वाक्यं प्रमाणं च स्फुरादिवत् मानांतरानपेक्षत्वात् । कारणदोषबाधकज्ञानयोः प्रामाण्यापवादक्योरभावोऽतर्गसिद्धत्वेन प्रामाण्यस्य ज्ञानसामान्य
सामग्र्यकारणानपेक्षत्वाच्च । इदं च सर्वे बादरायणस्यापि संमतं । मानांतराज्ञाने जीवब्रह्मस्वरूपयोरेक्ये वेदस्य तेन प्रामाण्योक्तेः तत्तु समन्वयादिति तदु
क्तन्यायात् । एवं चाबाधिताज्ञातविषयकधीतरूपं प्रमातृवेदज्ञानस्याक्षतं । पोरुषेयवाक्ये तु क्वचिन्मानांतरणार्थं बुद्धेर्वरचितत्वाज्ञातविषयकत्वे
पिनशब्दमात्रे तथा मानाभावादिति भावः । ननु ज्ञातविषयस्यापि प्रमातृत्वे बाधकाभाव इति चेन्न । विपरीतबुध्यनुत्पादप्रयोजकत्वरूपं वस्तु व्यवस्थापक
त्वं प्रमातृत्वं प्रयोजकं । अन्यथा इच्छादोषादेरपि तदापत्तेः ज्ञानविषयकज्ञानस्य तु नोक्तप्रयोजकत्वं । पूर्वज्ञानस्य तज्जन्योद्भूतसंस्कारस्य च पूर्वसत्त्वेन त

नाशो

त एवोक्तानुत्पादस्य सिद्धत्वात् । ननु क्तसंस्कारे सति विपरीतधीः केनाप्यनुपपद्यते । ननु पूर्वज्ञानतज्जन्यसंस्कारयो रिवोत्तरज्ञानस्यापि प्रतिबंधकतायाः क्लृप्ततया ।
स्यायुक्तप्रयोजकत्वे स्यादेवेति वाच्यं । उत्तरज्ञानोत्पत्तिक्षणे उत्तरज्ञानोत्पत्तिद्वितीयादिक्षणे पुनर्विपरीतबुध्यभाववत्त्वस्य तत्तत्पुरुषनिष्ठस्य पूर्वज्ञानतज्जन्य
संस्कारप्रयुक्ततायाः क्लृप्ततया तत्रोत्तरज्ञानप्रयुक्तत्वस्य गोरवेणाकल्पनात् । पूर्वज्ञानजन्यसंस्कारनाशोत्पत्तिद्वितीयादिक्षणे उक्ताभाववत्त्वस्योत्तरज्ञानज
न्यसंस्कारप्रयुक्तत्वे पुनरज्ञानाप्रयुक्तत्वात् । तादृशाद्वितीयादिज्ञानस्य पूर्वज्ञानागृहीतेन तत्तत्क्षणे नश्यत्वात् कालेन वा विशिष्टतत्तदर्थप्रतियाहकत्वेन प्रमातृत्वं
तु स्वीक्रियत एवाक्षणा स्यातीति ज्ञेयत्वे ज्ञानसामान्यसामग्रीबद्धाज्ञानमात्रविषयत्वे बाधकाभावात् । तदुक्तं न सोऽस्मि प्रत्ययलोके यत्र कालो न भवति तद
ति । ननु पारलौकिकफलार्थं वेदेन धर्मो नुष्ठानं बोध्यते । तच्च न संभवति । देहान्यात्माभावेन तदर्थं प्रत्यनुपपत्तोरिति चेन्न कृतहान्यलताप्रागमापत्त्यादिना मोक्ष
भागित्वेन चात्मनो देहान्यत्वासिद्धेः । न च मोक्षोऽसिद्ध इति वाच्यं । दुःखसंततिः अत्यंतमुच्छिद्यते संततित्वादीपसंततिवदित्याद्यनुमानात् । आनंदं ब्रह्मणोरूपं
तच्च मोक्षे प्रातिष्ठितं तत्र ति शोकमात्मविदित्यादश्रुतिभिश्च तसिद्धेः ब्रह्मणो ब्रह्मतो जीवस्य प्रतिष्ठितं अभिव्यक्तं तदुक्तं वार्तिके । निजं यच्चात्मैवेतन्न्यमानंद
श्चेष्यते च यः । यच्चानत्यविभुत्वादितेनात्माने वमुच्यते । आत्मैवेतन्न्यमानससाक्षात्कारः । अनादेशात्मनिष्ठस्वरूपस्य संसारकालेन मानसं प्रत्युक्तं कर्मणः
प्रतिबंधकत्वात् । तत्तत्ज्ञानेन कर्मणो समूलनाशो नु शरीरत्वज्ञानयोगादिसहस्रतेन मनसा तदुत्पत्तिस्तस्य च न नाशः । तदुत्तरवर्तिसमानाधिकरणवि
शेषगुणस्याभावात् । तदन्यस्यैव विनाशितस्य श्रुत्याद्यनुरोधेन कल्पनाच्च । अथ वा स्यात्तु दुःखनिवृत्तिर्माक्षः । तदप्युक्तं वार्तिके । तस्मात्कर्महा
यादेव हेतुभावेन मुच्यते । ननु सावात्मतामुक्ता मोक्षानेत्यत्र कारणमिति । यथामयाहं ज्ञात इति प्रतीतेरात्मनो मानसज्ञानक्रियायां कर्तृत्वं ननु
र्मत्वं च तत्रात्मन एकस्यैव क्रियायामेक रूपेण तयोर्विशेषेणात्मनो शब्दस्य चिज्जडरूपस्य स्वीकाराच्चिदं शोपहितरूपेण कर्तृत्वं जडांशोपहितरूपे
ण च कर्मकत्वं प्राकट्यापरनामज्ञातत्वरूपस्य ज्ञानक्रियाफलस्य स्वीकारानुपपत्तिः । तथा सखेप्यनादौ ज्ञानजन्यज्ञातताया आवश्यकत्वात् न

त० च०

३

अथ तृतीयपत्रउत्तरपृष्ठे तृतीयपत्रे शोधः

त० वेदस्तु शब्दानां च डिष्टादशब्दवत्पुरुषकृतार्थविशेषसंकेतत्वशंका संभवतोक्त संकेतयाहिमानस्याप्रामाण्यशंकया मुख्यस्य शब्दार्थस्य निःसंभवा
त० लौकिकवाक्यार्थस्येव वेदवाक्यार्थस्य बाधितत्वसंभवाच्च। तथा च वेदः प्रमाणमेवेत्यवधारणस्य पूर्वोक्तस्यासंभवस्तत्राह। औत्पन्निकस्तु शब्दस्यार्थेन
संबंधस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थऽनुपलब्धेतत्प्रमाणं बादरायणस्यानुपेक्षतादिति। औत्पन्निको नित्यः शब्दस्य शब्दनिष्ठः अर्थेनार्थनिरूपितः संबन्धो न
भावकत्वरूपः अर्थानुभवरूपकार्यानुकूलशक्तिर्दाहानुकूलवह्निनिष्ठशक्तिवदित्यर्थः। शब्दार्थयोर्नित्यत्वस्य शब्दाधिकरणात्तत्त्वधिकरणयोर्वक्ष्यमाणत्वे
न तयोः संबन्धो नित्यएव युक्तः किंचित्कालावच्छिन्नत्वेऽस्य निनाशवत्त्वे च गौरवात्। न च दाहादिशक्तेरिवानुभवशक्तेः प्रतिबंधकेन नाशसंभवान्न नित्यतेति
वाच्यं। तच्छक्तिसंस्कारस्याद्बुद्धत्वादिसामग्रीसत्त्वशाब्दानुभवस्यावश्यकत्वेन तत्र प्रतिबंधका कल्पनात्। किंच पदज्ञानस्यास्थिरत्वेन कामिनी जिज्ञासादिका
तीनेन नशक्तेरस्वीकारो ननु नाशः। न व शब्दस्येति सौत्रोक्त्या पदशक्तिलाभेन तज्ज्ञानेशक्तिरयुक्तेति वाच्यं। अज्ञायमानस्याशक्तत्वेन विशिष्टशक्तिग्राह
केणाविशेषणस्यापि ज्ञानस्य शक्तिप्रमितेः। न चैवंपदज्ञाने क्वचिच्छक्तिः क्वचिन्नेति शक्तेः कादाचित्कत्वं कारणानेयम्यं वाच्यं। अन्यथा सर्वत्र स्यात्। कापि वा
नस्यादिति वाच्यं। यागादाविवपदज्ञानेऽपि करणतदितिकर्तव्यतयेव शक्तिजननात्। अतएव तथाहीने यागादावपि नाश्वरीनुकूलाशक्तिः सति कर्तव्यताकाचप
दज्ञानाच्छाब्दानुभवोभवत्येव। इतिकर्तव्यतायाउत्पत्तौ तु प्रतिबंधकमास्ता। अथवा च दएवास्तु शक्तिर्न ज्ञाने औत्पन्निकत्वे च प्रवाहरूपेणानादित्वं तथा च श
ब्दस्य कादेर्नित्यत्वेऽप्यानुपूर्वविशेषावाच्छेदस्य पदस्यानित्यत्वेन तद्रतशक्तेः प्रतिबंधकेन कदाचिन्नाशेऽपि न क्षतिः। यदि हि पदमित्येतदा तद्रतशक्तेरेकपुरुषा
यप्रतिबंधकेन नाशपुरुषोत्तरेऽपि तत्पदाच्छाब्दानुभवानुपपत्तिः। तस्य जन्यत्वे तु तत्र दर्शनाद्यवहितोत्तरज्ञानविषयत्वत्वनुपूर्वपहिलतर्हर्ण शततृतीय न
पत्रोत्तरपृष्ठे तृतीयपत्रे शोधः

३

द्विषयमोकेन सस्यापि सुखं ज्ञातमिच्छाकारकस्यावश्यं वाच्यत्वान्नोत्तरवर्तिसमानाधिकरणगुणेन सुखमानस्ये सत्ताः स्यात्। न चातीता
नागतविषयाणां ज्ञातताया मुपादानत्वा संभवेन न साक्षात्पिस्वीक्रियते कर्मत्वं तु विषयत्व रूपं गौणमेव जानात्यदोक्तं त्वमिव सवत्सादाविनिवा
यं। सदादिमते तीतादेर्वर्तमानस्य द्वावस्थास्वीकारेण तदुपादानं कज्ञातताया तस्य कर्मत्वं निर्वहणगौणत्वस्यान्याव्यवृत्तादि। चेतनं ज्ञातता विशिष्ट
सुखमानसस्याविनाशित्वेनोपपत्तेः। तदुत्तरं च ज्ञानादेर्नोत्पत्तिः त्वद्विनाशयोगादिवियोगकल्पनात्। ननु शब्दार्थयोः संबन्धो नानादिः। शब्दस्यात्मनिना
शयत्वात्। ककारउत्पन्नो नष्ट इत्यनुभवान्। न चाधुनोत्पन्नं शब्देनादिरर्थसंबन्धो व्यवहारपरंपर्यागृहीतुं शक्यते अन्वयव्यतिरेकयोरज्ञानात्। न हि द्वि
स्त्रिर्वाऽनुपलब्धेशब्दे तयोर्ज्ञानसंभवतिसंबन्धाग्रहे पिशब्दस्यार्थानुभावकत्वे प्रथमश्रवणे पित्तस्यात्। तस्मात्तद्विद्यादिशब्दवत्सर्वशब्देषु पुरुषकृत
संकेतेनैवानुभावकत्वेनाप्रामाण्यशंका तदवस्थेत्याशंकेते। कर्मैकं तत्र दर्शनादिति। एकेशब्दं कर्मकृतिसाध्यं मन्यंते तत्र शब्दे दर्शनात्। प्रयत्नानभिव्यं
ग्यत्वे सति प्रयत्नानंतरमेवोपलंभान्। घटादिवत्। अन्यथा प्रयत्नात्पूर्वमप्युपलंभः स्यात्। उपलब्धस्य च तत्तत्तुल्यक्षणेति शोभा दर्शनात्। उत्तरवर्ति
समानाधिकरणविशेषगुणेन नाशस्य कर्मनोत्पत्त्यं मन्यंते। अथ स्तिमितावायवः श्रोत्रमात्राद्यस्थिताः शब्दोपलंभप्रतिबन्धिताः। प्रयत्नो यापि
तकोष्ठवायुनाते प्रसारितेषु शब्दोपलंभ्यत इति चेन्न तथा सति भवन्ते सर्वशब्दानां नित्यविभुद्वयत्वेन सर्वगतत्वाद्युगपदुपलंभः स्यात्। यथा
युमिः शब्दस्य श्रोत्रस्य वा संस्कारात्तदुपलंभोऽप्युच्यते तत्रापिकाश्यां संस्कृतः शब्दः प्रयागुपलंभ्यत श्रोत्रमपिकाणादादेराकाशं सारव्यवहारं कारः
पूर्वोत्तरमीमांसकयोर्दिकु। दिशः श्रोत्रमिति श्रुतेः। तेषां व्यापकत्वेन स एव दोषः। तस्माच्छब्दः कार्यनिव्यंग्यः। समंतुत्तत्र दर्शनमिति तु मेवं। यत उच्यते
नाशदर्शनं शब्दस्य नित्यत्वेऽप्युपपन्नत्वेन समानं व्यंजकध्वनिनिष्ठोत्पत्तिनाशयोर्व्यंग्येशब्दे आरोपात्। अन्यथा सोऽयं ककार इत्यादिप्रत्ययिज्ञानुपपत्तेः क
र्णशक्त्या एव श्रोत्रत्वेन तत्पुरुषीयकर्णवच्छेदेनाकाशादिरूपश्रोत्रसंस्कारस्य तत्पुरुषीयशब्दप्रत्यक्षे हेतुत्वेन वानातिप्रसंगः। तात्त्वादिस्थानविशे

हस्यस्यादिज्ञानस्येव विप्रलिप्सादिमूलकत्वशंका संभवेन वेदस्यैव तत्र प्रामाण्याच्च। एवमनुमानमपि न तत्र मानं। जगद्देवित्येणालिङ्गेन सा
मान्यतोऽलौकिकस्य हेतोरनुमानसंभवेऽपि यागादिक्रियाविशेषे फलविशेषसाधनत्वस्यानुमानासंभवात्। अतएवार्थापत्तिरपि न मानं।
ननु उपमानमस्तु तत्र मानं। तथा हि वने गवयादौ दृष्टे गवादिस्मरणे सति सागोरनेन गवयेन सदृशीति धीरूपमितिः तत्र गवयादिधीर्गवादि
स्मृतिद्वाराकरणं। न च गवयादिनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वेन गवयादिप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगिकत्वमनुमेयं संभवतीति किमुपमानेनेति वा
च्यं। उक्तहेतोरगवादौ निश्चयस्य पूर्वमभावेऽपि उक्तानुयोगित्वप्रमितेः। नापि प्रत्यक्षेणैवोक्तधीर्गवादे रित्थिनासंयोगेऽपि तदुत्पादादिति चेन्न॥
तत्तद्दर्शनात् तत्फलविशेषसाधनत्वस्य च वेदविना विशिष्टानुपलब्धेः। तेषु तत्फलसाधनत्वरूपस्य सादृश्यस्याज्ञानात्। तदन्यस्य सादृश्यस्यो
पमितावपि धर्मत्वविशिष्टाप्रमितेश्च। ननु तस्मिन्नुपलब्धस्तयोर्मानं। तस्याअभावग्रहकत्वेऽपि धर्मो धर्मयोरपि स्वाभावाभावत्वेन तद्वात्यता
संभवः। न च प्रतियोग्युपलंभाभावस्य ज्ञानमेवाभावग्रहकारणं। विद्यमानस्यापि तस्याज्ञानेऽभावाग्रहात्। अविद्यमानस्यापि तस्य ज्ञानादभाव
ग्रहात्। तथा हि। तमसि गृहेऽग्लीयं पतितं सर्वप्रदेशेषु गृहे विध्यापिन तदभावं निमित्तिनोति। सर्वप्रदेशेषु अविष्टं न वेति संशयेनानुपलंभस्यानिश्च
यात्। कदाचित्। तात्त्वेषणं विनापि तन्निश्चयेनानुलंभनिश्चित्योक्ताभावं निमित्तिनोति। तथा चानुपलब्धिरूपाभावनिश्चयस्यानुपलंभान्तरनि
श्चयसाध्यत्वेनानुपपन्नानात्। न तस्याअभावे प्रमाणत्वमिति वाच्यं। योग्यतानिश्चयविशिष्टाधिकरणे प्रतियोगिप्रकारकनिश्चयसामान्याभावो
भावग्रहे हेतुः। योग्यता च प्रतियोगितयाप्याप्यासिन्नयत्नप्रतियोगितानकारणकूटं तत्संभवाधानं तथा च तत्क्षणविशेष्यको योग्यतानिश्चयस्तत्
क्षणद्वयानुपलंभश्च द्वयकारणमित्यनुपलंभस्याज्ञानेऽपि तत्संभवइति चेन्न। अभावत्वावच्छिन्नविषयता शालिन्येवानुपलंभत्वजातिविशिष्टज्ञाने

तुक्त्वादिजाति कल्पने तद्विशिष्टे शक्तौ तद्ग्रहहेतुत्वे च गौरवं अगत्या तु रुस्वत्वदीर्घत्वादिमानरूपेण ज्ञायमानेऽकारादिरूपेण शक्तिग्रहहेतुः स्वीक्रियते
न त्वन्यरूपेणापि। न च कारादौ घकाराद्यवहितोत्तरत्वरूपेणापि ज्ञायमाने स तथा स्वीकार्यो न्यथा केवलं टकारेण शक्तिग्रहादपि घटत्वादिशाब्दधीः स्या
दिति वाच्यं। घकारादीनां सदा तन्त्रेन तदव्यवहितोत्तरत्वात्। लीकत्वेन घव्याक्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरज्ञानविषयत्वोपहितं टव्यक्तेरेव घटत्वशाब्दबोधानु
कूलशक्तिमत्त्वेन तत्र तद्ग्रहस्यैव तद्देतुत्वात्। एतेन टकारादिज्ञानस्यैव शक्तिमत्त्वेन टकारादौ न शक्तिः तथा च शक्तिर्निर्लोका बाधकं विनानित्ययोः संबंधस्य
नित्यत्वात् परमाणुद्वयसंयोगे तु क्रियाजन्यत्वमेव नित्यत्वे बाधकमिति मीमांसकोक्तिरुक्ता। न च ज्ञानविषयत्वविशिष्टकारेण विनिगमकाभावा
च्छक्तिरिति वाच्यं। विशिष्टस्य केवलान्यत्वेन जन्यविशेषणघटितत्वेन च जन्यत्वानादृशाक्तिविरोधतादवस्थ्यादिति परास्मिन्। उक्तविषयत्वस्य शक्त्यु
पाधित्वेन शक्त्यनाश्रयत्वेन टव्यक्तेरेव शक्तिमत्त्वात्। न हि घटानुकूलशक्तेर्देतुत्वमाश्रयः किं तु पाधिसादाश्रये तत्काले विद्यमानः सन्तदनाश्रया
त्वावर्तक इति यावत्। प्रकृते तु क्वविषयत्वतु पादितस्य टकारादेः शक्त्याश्रयस्य तदभावोपहितं टकारादौ व्यावर्तकं बोध्यं। तादृशविषय
त्वतदभावयोः कालिका व्याप्यरुतिरनेकविशिष्टेऽपरविशिष्टे दसत्वात्। शक्तेर्नित्यत्वेऽप्यत्यंताभावस्यैव संबंधः कालिका व्याप्यरुतिः अ
नएव प्रतिबंधककालोनशक्तिसंबंधे वलेदक इत्युक्तमोत्तानेकाधिकरणे तस्मादुक्तविषयत्वावच्छेदेन टकारादेरेवै जातिवर्णयोः संबंधः शक्तिमत्ता निस
शक्तिः ॥ ६ ॥ ननु तथापि न वेदस्य प्रामाण्यं संभवति। वाक्यार्थप्रमायां करणा संभवात्। तत्र हि पदे तस्मिन् ह्येव न करणं वाक्यार्थस्य पूर्वमज्ञा
तत्वेन तत्र संबंधाग्रहात्। पदार्थस्यैव तस्यापि संबंधग्रहस्यावश्यकत्वात्। प्रत्येकपदाद्वाक्यार्थप्रत्ययानुदयात्। न च संबंधस्य ग्रहीतुमशक्य
त्वेन तद्ग्रहविनैव वाक्यार्थस्य वाक्यप्रमापकमिति वाच्यं। अत्युत्तमानामपि वाक्यार्थानुभवोपपत्तेः व्युत्पत्तिसंपादनवैयर्थ्यापत्तेश्च। अथ गोपदयु
क्तं वाक्यं गवान्वितार्थवाचकमिति सामान्यतः संबंधग्रहसंभव इति चेन्न। तथापि द्विनायां पूर्वपदानां विस्मरणे पिशाब्दानुभवस्य ज्ञायमा
नस्यानुपपत्तेः यथा हि पूर्ववर्णा विस्मरणे पदानां र्थधीस्तथा पूर्वपदविस्मरणे वाक्यात्तदर्थधीर्न स्यात्। वाचकस्वरूपस्य विशिष्टस्य त

शक्तिमत्ता निस
योरिव

रानी मज्ञानादिति शंकेते। उत्पत्तौ वावचनाः स्वरर्थस्यातन्निमित्तत्वात्। शब्दार्थयोः संबंधस्योत्पत्तौ वा नित्यत्वे विवेदाः वाक्यार्थस्यावचना अप्रमापकाः
प्रत्येकपदरूपेण वाक्यरूपेण वा अर्थस्य वाक्यार्थस्यातन्निमित्तत्वात्। शब्दप्रमाणत्वस्यासंभवात्। अर्थस्य पदार्थस्यातन्निमित्तत्वात्। वाक्यार्थप्रमाण
त्वासंभवाच्चोक्तानुपपत्तेः। तद्ग्रहानां क्रियार्थेन समाख्यायार्थस्य तन्निमित्तत्वात्। पूर्वस्त्राद्वाशब्दो नुपपद्यते। तस्य पूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थकत्वात्। वेदाः
प्रमापका एव। अर्थस्य पदार्थस्य तन्निमित्तत्वात्। वाक्यार्थप्रमापकत्वात् ज्ञानविषयत्वात्। ननु पश्यतः श्वेति मारूपं केषां शब्दचशृण्वत इत्यादिवाचि
कोक्तरीत्या वाक्यं विनाप्यर्थज्ञानस्य शाब्दबोधोपधायकत्वाद्वाक्यतुपयोगिनस्योत्तराह तद्ग्रहानां क्रियार्थेन समाख्याय इति। तस्मिन्पदा
र्थश्रुतानां उपस्थापकतया प्राप्तानां पदानां मंशत्रयविशिष्टक्रियारूपेणार्थबोधकत्वरूपेणैव वाक्यताज्ञानाय समुच्चारणमित्यर्थः। त
था च पश्यतः श्वेतमिसादिस्थलेऽर्थज्ञानस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यत्वे पितदव्यस्य स्थले पदजन्यमेव तद्वाच्यमिति न पदानुपयोगः किंच प
श्यत इत्यादौ वक्ष्यमाणरीत्याऽर्थपत्तिः सहकारिणी वाक्यसत्त्वस्थले तु पदानामेकवाक्यताधीरेवेति विशेषसामग्रीद्वयस्वीकारान्न वाक्यस्य शाब्द
प्रमानुपयोगः। यद्वा ननु नार्थज्ञानस्य करणत्वकल्पनं युक्तं पदपदार्थसंबंधविषयकोद्ग्रहसंस्कारसहकृतपदस्यैव वाक्यार्थमुभावकत्वसंभ
वेनांतरापदार्थज्ञानस्य बाधत्वात्। न चैकपदादपि वाक्यार्थानुभवोपपत्तिरिति वाच्यं। अर्थपिलादृशापत्तिसंभवात्। अर्थोत्तरज्ञानस्य
पवाक्यार्थबोधार्थे उच्चारणमित्यर्थः तथा च पश्यत इत्यादावर्थज्ञानस्यैव वाक्यायोग्यतादिसहकृतस्य शाब्दानुभवहेतुत्वस्य क्लृप्त
त्वात्तदनुशोधेन वाक्यश्रवणस्थले करणीभूतार्थज्ञान एव पदस्योपयोगो न तु करणत्वमित्येव। एवं च वाक्यार्थस्य पदार्थकारकत्वसं
बंधः। केवलक्रियादिरूपेण तु पदार्थे विशिष्टक्रियारूपवाक्यार्थेनादात्म्यादिरूपः तस्य च ज्ञानशाब्दप्रमायां नकारणं तत्सर्वविधेयका

रकसंबंधस्याज्ञातत्वनियमात्। नापिस्वरूपसतस्तस्यापेक्षा। शाब्दज्ञानमात्रपत्तेः अथापि वाक्यार्थपदार्थयोः संबंधज्ञानस्य हेतुत्वे तु व्यसितदार्थपदार्थ एत
 दा कथञ्चन बोधविशेषा क्रियायो विशेषणमित्याकारकस्य एकवाक्यताज्ञानस्य हेतुत्वे तु व्यसितदार्थपदार्थ ॥ अत्र मदानामते एव प्रक्रिया। प्रथमपदेः स्वस्यार्थस्य पदार्थ
 तरा संसृष्टस्य शाब्दानुभव एव जन्यते न तु स्मृतिः पदपदार्थसंबंधविषयको दुःखसंस्कारसहकृतात्। पदज्ञानादधीतुमवस्येव प्रथमतः संभवेनोतरा स्मृ
 तिकल्पने मानाभावात्। अतएव व्याप्तिविषयको दुःखसंस्कारसहितानुपक्षधर्मज्ञानादेवानुमितिरिति पंचपादिकाकारादयो वेदांतिनः। तथा च घट
 पश्येत्सो घटपदो पदाभ्यां घटत्वकर्मत्वयोरनुभवो जायेते ताभ्यां कर्मत्वघटत्वाभ्यामित्याद्यनुभवः तत्र च घटत्वकर्मकघटमित्यस्य लक्षणाभावात्
 यामभेदेनान्वयः एवं दर्शनिकरणकस्यापि भावनायामन्योदशे दर्शनत्वशक्त्यापि दर्शने लक्षणा संभवात्। न च दर्शनादिकरणत्वस्यैव निरूपकत्वसंबंधे
 न क्रियायामन्यसंभवेन तत्करणके लक्षणानुक्ताभेदमते वाक्यार्थभूतसंसर्गदर्शनिकरणकादितादात्म्यरूपे लक्षणास्वीकारेण तदनुपपत्तेः। न हि
 दर्शनिकरणकादौ तत्तादात्म्ये च लक्षणा संभवः। शक्यसंबंधस्यैव लक्षणत्वेन लक्ष्यसंबंधे तदभावात्। तत्र लक्षणाज्ञानस्य हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यं।
 न हि शक्यसंबंधो लक्षणानवा लक्षणाज्ञाने शाब्दार्थहेतुः। किंतु वाच्यज्ञानजन्योपस्थितिलक्षणासापेक्षसंसर्गन्यस्य च तदा स्वरूपसती हेतुः संसर्गस्य
 तु वाक्यार्थरूपत्वेनाज्ञातत्वात् न सा हेतुः। न हि निरूपकत्वाद्युपस्थितिलक्षणे निरूपकादेर्नोपस्थितिरितिकस्याप्यानुभाविक्। निषादरूपत्वाधिकारणस्या
 प्ययमेव विषयो यत्तादात्म्येनान्वयधी संभवेऽन्यसंबंधेन सानुक्तातादात्म्यस्यांतरंगत्वादिति तत्पुरुषापेक्षया कर्मधारयस्य लघुत्वमित्यस्यैवो
 क्ताधिकरणप्रतिपाद्यत्वे परतुशाब्दबोधविषयस्य शक्ति लक्षणान्यतरवत्वनियमेन कदाचित्तस्यास्तत्र सत्वमपेक्षितं। ननु तथापि तादृशानिरूपक
 तादात्म्यसंसर्गघटिततात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे तद्वदितशाब्दबोधस्य कार्यत्वे च गौरवमिति चेन्न। तादात्म्यसंबंधस्यांतरंगत्वेन तस्यैव वाक्यार्थत्वस्वी
 कारादतएव कर्मत्वादिकारकाणां शक्तिरूपत्वेन शक्तिशक्तिमतोऽवतादात्म्यात्कर्मतादौ प्रकृत्यर्थस्य तादात्म्येनान्वयः आख्यातार्थकर्तृसंख्ययोस्तुः

शब्दमानध्वनीनां मिथो विलक्षणत्वेन न सर्वशब्दग्रहः। कस्यचिदेव विलक्षणध्वनेः कुत्रचिद्वर्णव्यंजकत्वाद् वर्णस्य विभुत्वेऽपि व्यंजकध्वन्यस्य निदेशत्वेन ता
 त्वादेर्वर्णदेशत्वेनारोपः एव प्राच्यादिश्येता न च तत्राले देशोऽयं शब्दो जात इति ध्वनिमादायोपपाद्यादिशः समागता हि ध्वनिमद्वायवः श्रोत्रदेशावच्छेदे
 न शब्दव्यंजयति तयादिशा विशिष्टतया शब्दस्य श्रोत्रेण ग्रहणं दिशः श्रोत्रे श्रोत्रतादात्म्यतस्यादिशियाह कं। कर्णस्यैव श्रोत्रे श्रोत्रस्य दिङ्मिरूपतावि
 शेषणता एवं प्रत्यासन्नदेशादागतस्य वायोर्ध्वनिस्तीव्रशक्तिरिति तद्व्यंग्यशब्दोतीव्रत्वगृह्यते ततो दूरागतस्य मदत्वं ततोपि दूरादागतस्य मदतमत्वमिति तद्व्यंग्यश
 षोपितया गृह्यते तादृशग्रहणाच्चानुमीयमानः प्रत्यासन्नादिदेशः शब्दे क्वचित्समारोप्यते। ननु तदंशे श्रोत्रेण ग्रहणं तस्य तदव्यंग्यत्वात्। कर्णादिरूपोऽपि व्याप्ति
 देशस्तु दोषात्तत्र न शब्दगृह्यते। ननु तस्य निनाशधीर्जमो न तु प्रत्याभिज्ञेत्यत्र किं नियामकमिति चेत्। उत्पत्तिनाशतद्वेतुत्वनानाकारादिव्यक्तिकत्वादिजाति
 कल्पना गौरवमेव। अनुमानेऽपि शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्दवत्। न च ध्वनिध्वन्यमिवारः। तेषामपि नित्यत्वात्। ध्वन्याश्रयवायोरेव वर्णशब्दव्यंजकत्वसंभ
 वेन तद्गतो तस्यादीनामेव शब्दधारोपात्। ध्वनेरनित्यत्वे ध्वन्यन्यत्वेन हेतुर्विशेष्यः। ननु ध्वनेरनित्यत्वे सावकार्यत्वेन द्रव्याश्रितत्वे सिद्धे तस्य च द्रव्यस्य लाघवादे
 कत्वं वाच्यं। एकद्रव्याश्रितस्य च द्रव्यान्यत्वनियमात्। शब्दस्य संयोगाविभागाप्रतिअनेपेक्षकारणत्वरूपस्य कर्मत्व लक्षणास्याभावेन कर्मत्वत्वाच्च। ध्वनिः
 पारिशेष्यात् गुण एव। तत्राचक्षेयादिपूतध्वनिसंयुक्तस्य श्रोत्राद्यतानस्यात्। कर्णस्य तदवच्छिन्नदिशो वा संबंधाभावात् इति चेन्न। मुखशंखादिसं
 योगात्। केशिंदंभाभिघातादितो वा समुत्पन्ना ध्वनिविशेषगुणकावायवः श्रोत्रेण संयुज्यते तेन संयुक्तसमवायात् श्रोत्रेण ध्वनेः श्रावणं। वर्णास्तु विभुद्रव्या
 ण्येवेति तत्र श्रोत्रस्य संयोगाद्वाहकत्वं। कर्णपहितदिगादेः श्रोत्रे तस्य केवलदिगन्यत्वाच्च विभुनोः संयोगापत्तिः स्वसंयुक्तकर्णसंयोगाद्वाहकत्वं। वर्णाः
 न गुणाः ध्वन्यन्यत्वे सति श्रावणत्वात्। शब्दत्ववहिग्वत् काळवच्च। दिक्कालयोर्मुख्यविशेष्यतया श्रोत्राद्यतानत्वेऽपि श्रोत्रविशेषणतया तद्व्याप्यत्वेऽप्येतादे
 व कल्प्यते तस्माच्छब्दो न जन्यः किंतु ध्वन्यादिव्यंग्यः इति व्यवहारः पूर्यवस्था नादि शक्तेस्त्वग्रहसंभवात्। अन्यथा वद्यादेरपि दाहादिशक्तिग्रहा संभवेन त
 त्रदाहार्थनां प्रहस्यनुपपत्तिरिति चेन्न। न हि शब्दव्यक्त्यंशे ज्ञानप्रकारीकृतधर्मपुरस्कृत्यापिशक्तिग्रहो न संभवतीति ब्रूमः। किंतु नमपुरस्कृत्यत्तपुरस्कारे

अनादिरेव शब्दार्थयोः संबंधः ननु शब्दस्य जन्यत्वेऽपि घटादिपदेषु तादिजातिपुरस्कारेण संबंधग्रहः संभवति नानाघटादिपदेषु अन्यव्यतिरेकधी संभवात् २

तु कत्वादिजातिकल्पनेतद्विशिष्टशक्तौ तद्ग्रहे हेतुत्वे च गौरवं अगत्यातु ह स्वत्वदीर्घत्वादमात्ररूपेण ज्ञायमानेऽकारादिरूपेण शक्तिग्रहे हेतुः स्यो क्रियते
 न त्वन्यरूपेणापि। न च कारादौ घकाराव्यवहितोत्तरत्वरूपेणापि ज्ञायमाने स तथा स्वीकार्यो न्यथा केवलं टकारे शक्तिग्रहादपि घटत्वादिशाब्धीः स्या
 दिति वाच्यं। घकारादीनां सदा तत्त्वेन तदव्यवहितोत्तरत्वरूपेणापि कत्वेन घट्यति ज्ञानाव्यवहितोत्तरज्ञानविषयत्वोपाहितं टव्यक्तेरेव घटत्वशाब्दबोधानु
 कूलशक्तिमत्त्वेन तत्र तद्ग्रहस्यैव तद्देतुत्वात्। एतेन टकारादिज्ञानस्यैव शक्तिमत्त्वेन टकारादौ न शक्तिः तथा च शक्तिर्नित्यो बाधकं विना नित्ययोः संबंधस्य
 नित्यत्वात् परमाणुद्वयसंयोगे तु क्रियाजन्यत्वे मेव नित्यत्वे बाधकमिति मीमांसकोक्तिरुक्ता। न च ज्ञानविषयत्वविशिष्टकारेपि विनिगमकाभावा
 द्वाक्तिरिति वाच्यं। विशिष्टस्य केवलान्यत्वेन जन्यविशेषणघटितत्वेन च जन्यत्वानादृशाक्तिविशेषतादवस्थ्यादिति परास्मिन्। उक्तविषयत्वस्य शक्त्यु
 पाधित्वेन शक्त्यनाश्रयत्वेन टव्यक्तेरेव शक्तिमत्त्वात्। न हि घटतु कूलशक्तेर्दंडत्वमाश्रयः किं तूपाधिसादाश्रये तत्काले विद्यमानः सन्तदनाश्रया
 त्वावर्तक इति यावत्। प्रकृते तु क्वे विषयत्वतु पादितस्य टकारादौ शक्त्याश्रयस्य तदभावे पाहित टकारादौ व्यावर्तकं बोध्यं। तादृशविषय
 त्वतदभावयोः कालिका व्याप्यवृत्तित्वेनैकविशिष्टेऽपरविशिष्टे दसत्वात्। शक्तेर्नित्यत्वेप्यसंताभावस्यैव संबंधः कालिका व्याप्यवृत्तिः अ
 न एव प्रतिबंधककालो न शक्तिसंबंधे वलेदक इत्युक्तमोत्तानिकाधिकरणे तस्मादुक्तविषयत्वावच्छेदेन टकारादेरेवै जातिवर्णयोः संबंधः शक्तिमत्ता नि
 शक्तिः ॥ ६ ॥ ननु तथापि न वेदस्य प्रामाण्यं संभवति। वाक्यार्थप्रमायां करणा संभवत्। तत्र हि पदं तत्समूहो वा न करणं वाक्यार्थस्य पूर्वमज्ञा
 तत्वेन तत्र संबंधाग्रहात्। पदार्थस्यैव तस्यापि संबंधग्रहस्यावश्यकत्वात्। प्रत्येकपदाद्वाक्यार्थप्रत्ययानुदयात्। न च संबंधस्य ग्रहीतुमशक्य
 त्वेन तद्ग्रहे विनैव वाक्यार्थस्य वाक्यत्रमापकमिति वाच्यं। अयुत्तन्नानामपि वाक्यार्थानुभवोपपत्तेः व्युत्पत्तिसंपादनवैयर्थ्यापत्तेश्च। अर्थगोपदस्य
 क्तं वाक्यं गवान्वितार्थवाचकमिति सामान्यतः संबंधग्रहसंभव इति चेन्न। तथापि दिनायां पूर्वपदानां विस्मरणे पिशाब्दानुभवस्य ज्ञायमा
 नस्यानुपपत्तेः यथा हि पूर्ववर्णविस्मरणे पदानां धीस्तथा पूर्वपदविस्मरणे वाक्यान्तर्दर्थधीर्न स्यात्। वाचकस्वरूपस्य विशिष्टस्य त

शक्तिमत्ता नि
 योरव ५

रानीमज्ञानादिति शोकेते। उत्पत्तौ वावचनाः स्यु रर्थस्यातन्निमित्तत्वात्। शब्दार्थयोः संबंधस्योत्पत्तौ वा नित्यत्वेपि वेदाः वाक्यार्थस्यावचना अप्रमापकाः
 प्रत्येकपदरूपेण वाक्यरूपेण वा अर्थस्य वाक्यार्थस्यातन्निमित्तत्वात्। शब्दप्रमाणत्वस्यासंभवात्। अर्थस्य पदार्थस्यातन्निमित्तत्वात्। वाक्यार्थप्रमाण
 ता संभवाच्चोक्तानुपपत्तेः। तद्ज्ञानाक्रियार्थेन समाभायोर्थस्य तन्निमित्तत्वात्। पूर्वस्त्राद्वा शब्दो नुपपद्यते। तस्य पूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थकत्वात्। वेदाः
 प्रमापका एव। अर्थस्य पदार्थस्य तन्निमित्तत्वात्। वाक्यार्थप्रमापकत्वात् ज्ञानविषयत्वात्। ननु पश्यतः श्वेति मातृपं केषां शब्दचशृण्वत इत्यादिवाक्
 कोक्तरि त्यावाक्यं विनाप्यर्थज्ञानस्य शाब्दबोधोपधायकत्वाद्वाक्ये तदुपयोगिनस्योत्तराहतं तद्ज्ञानाक्रियार्थेन समाभाय इति। तस्मिन्पदा
 र्थज्ञानां उपस्थापकतया प्राप्तानां पदानां मंशत्रयविशिष्टक्रियारूपेणार्थबोधकत्वरूपेणैव वाक्यताज्ञानाय समुच्चारणमित्यर्थः। त
 था च पश्यतः श्वेतमित्यादिस्थलेऽर्थज्ञानस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यत्वेपि तदव्यवच्छेदपदजन्यमेव तद्व्यभिचिनपदानुपयोगः। किंच प
 श्यत इत्यादौ वक्ष्यमाणरीत्याऽर्थोपपत्तिः सहकारिणी वाक्यसत्त्वस्थले तु पदानामेकवाक्यताधीरेवेति विशेषसामग्रीद्वयस्वीकारान्न वाक्यस्य शाब्द
 प्रमाणुपयोगः। यद्वा ननु नार्थज्ञानस्य करणत्वकल्पनं युक्तं पदपदार्थसंबंधविषयकोद्ग्रहसंस्कारसहकृतपदस्यैव वाक्यार्थमुभावकत्वसंभ
 वेनांतरापदार्थज्ञानस्य बाधत्वात्। न चैकपदादपि वाक्यार्थानुभवोपपत्तिरिति वाच्यं। अर्थपिलादृशापत्तिसंभवात्। अर्थोत्तरज्ञानस्य
 पवाक्यार्थबोधार्थोच्चारणमित्यर्थः। तथा च पश्यत इत्यादावर्थज्ञानस्यैव वाकांक्षायोग्यतादिसहकृतस्य शाब्दानुभवहेतुत्वस्य क्लृप्त
 त्वान्नदनुरोधेन वाक्यश्रवणस्थले करणीभूतार्थज्ञान एव पदस्योपयोगो न तु करणत्वमिति भावः। एवं च वाक्यार्थस्य पदार्थकारकत्वं सं
 बंधः। केवलक्रियादिरूपेण पदार्थविशिष्टक्रियारूपवाक्यार्थतादात्म्यादिरूपः तस्य च ज्ञानं शाब्दप्रमायां न करणं तत्पूर्वं विधेयका

सादिकारकार्यनुरंजिता । अन्यव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययार्थस्तु सेष्यते । कैश्चिदन्वैस्तथात्वार्थः सामीप्येनोपकारतः । अपरेः समुदायार्थस्ततएव हि गम्यते । पाका
 दोषत्रहसामावसादोतथैव च । विदकफलमंदत्यास्यत्वादोयथेष्टेति । प्रत्ययार्थः प्रत्ययवाच्यावाचकत्वेनानुभवकत्वं । तथा च भावनाशब्दबोधे आस्म
 रव्यातपदहेतुः तादृशहेतुतापिलक्षणाद्वारा आख्यातपदात्भावनात्वस्यैवानुभवः तेन संबन्धिज्ञानविषयाभावनास्मृतिः तथा भावनानुभवः एवं परिपदे
 नापि पाकत्वानुभवः तेन पाकस्मृतिद्वारा पाकानुभवः तेन पाककरणकस्मृत्या पाकभावनाशब्दधीः । अस्मिन्क्षेपिपचतीत्यादिपदपाकभावनाशब्द
 धीहेतुः । तदभावेन तदभावात् । तथा च पूर्ववर्तित्वसंबन्धेन तिप्पदोपाहितपचूपदत्वेनैवानुभावकत्वेन तदन्तरवर्तित्वसंबन्धेन पचूपदोपाहिततिप्पदत्वेन प्रथ
 मश्रुतत्वेन पचूपदस्याभ्यर्हितत्वेन तस्यैवार्थवत्त्वोचित्यादिसाशयेनाहान्येस्तथात्वार्थ इति । सामीप्येनोपकारत इति प्रत्ययस्याव्यवहितपूर्वत्वसंबन्धेनो
 पाधित्वरूपोपकारसंभवेन प्रकृतिनिष्ठानुभवकतायामुपयोगादित्यर्थः । अथ प्रत्ययानोपाधिः किंतु विशेषणं विशेष्यकारणत्वात् हकमानेन बाध
 कं विना विशेषणस्यापि तद्गुणादित्याशयेनाह । अपरेः समुदायार्थ इति । ततएव सामीप्येनोपकारात् । स च विशेषणत्वं विशेषफलत्वात्सादेव
 मपक्षस्यैव युक्तत्वेन विस्वेषु पक्षेषु समीहितसिद्धेयुक्तायुक्तविवेकस्य प्रकृता नुपयोगात् यथेष्टपक्षस्यैव तस्यार्थः । अत्र सिद्धांतशेत्सा
 प्रकृतिपदमेव प्रत्ययपदज्ञानपूर्ववर्तिज्ञानविषयानुभावकः । एवं प्रत्ययपदमपि प्रकृतिपदज्ञानोत्तरज्ञानविषयानुभावक इति प्रत्ययार्थो हि
 पदप्रत्ययानुभाव्यबोधकं यथा श्रुतार्थकमेव । तथा च पूर्ववर्तित्वादिके ज्ञानघटिते बोध्यं । ननु प्रथमोचरितत्वात्प्रकृतिरेवानुभवकरणं प्रत्य
 यस्तु तदुपकारकत्वेनेति कर्तव्यतनियुक्तमिति चेन्न । पूर्वापरयोरादरणीयत्वसंशये प्राथम्याप्रयामकं । प्रकृते तु कारणताया हकमानेनोभ
 यतिष्ठेककारणतागृह्यते सा तु प्रकृतिनिष्ठत्वविशिष्टा प्रत्ययपूर्ववर्तित्वेनावच्छिद्यते प्रत्ययनिष्ठत्वविशिष्टा प्रकृत्युत्तरवर्तित्वेन गृह्यता कार
 णताद्वयं । तथापि समप्राधान्येन करणत्वं द्वयोः प्रकृतिप्रत्ययोः षष्ठा मिव दर्शपूर्णमासानां तद्भाहकमानसत्वात् । अतएव प्रत्यय
 प्रकृतिशब्दो बहिर्भूज्यतमिहितसंगतिश्चकलः । प्रत्ययप्रकृतिशब्दयोः पुनर्नित्यमन्विताधियोनिमित्तनेति संक्षेपशरीरेकद

योः समतयैव हेतुत्वमुक्तं । प्रकृतिप्रत्ययैशब्दो बहिरिति प्रत्ययप्रकृत्यर्थयोर्यः संसर्गस्तदन्यसंसर्गस्येत्यर्थः । अस्मिहितसंगति
 रिति पदजन्योपाध्यानुभवः तत्करणकानुभवविषयत्वमित्यर्थः । एवं च द्वयोः करणत्वपक्षे प्रकृते घटत्वाद्यन्विते द्वितीयादिविपक्षे
 न्वितकर्मत्वेशक्तिर्युक्ता । घटघटेनेत्यादिसाधारण्यात् । घटघटमित्यादिसाधारण्याच्च । परंतु घटमित्यादेरपि घटकर्मत्वादिबो
 धेऽन्यव्यतिरेकाभ्यामावश्यकहेतुत्वं । तथा च किंप्रत्येकस्य हेतुत्वं साशयेन समुदायार्थ इति वार्तिके उक्तं । यदि तु प्रथमपक्ष एव ने
 प्रत्ययस्य पाकभावना बोधे करणत्वं प्रकृतेस्तु तदुपकारकत्वं । तच्च न प्रत्ययनिष्ठशक्तिजनकत्वं शक्तेरनादित्वात् । किंतु प्रत्यय
 स्य प्रकृतिज्ञानोत्तरज्ञेयत्वकाले एव शक्तिमत्त्वात्तादृशोपाधिसंपादनमेव तथा च न पचतीत्यादेरुक्तहेतुत्वं तदभावकाले उक्त
 संपादनाभावेनान्यथा सिद्धत्वादित्युच्यते तदा प्रथमोचरितत्वात्प्रकृत्युत्तरवर्तित्वेन न मन्याय्यं । अतएव सामीप्येनोपकारत इति प्र
 थमपक्षे हेतुर्नोक्तः इदं त्वबोधेयं । चरमपक्षे घटत्वादिविशिष्टकर्मत्वादिवोधात्तुकूलशक्तेरेव घटत्वादिशब्दबोधानुकूलत्वेन
 घटादिपदज्ञानं कर्मत्वशब्दबोधानुकूलं न प्रपदज्ञानं च स्वजन्यसंस्कारद्वारा घटमिति पदस्य सहकारिकेवलघटत्वादिवोधे
 शक्त्येतराभावात् । घटत्वादिविशिष्टकर्मत्वादिवोधात्तुकूलशक्तित्वरूपेण शक्तिज्ञानस्य घटमित्यादिपदविशेष्यकस्य शब्द
 धीहेतुत्वे अहस्यधिकरणे प्रातिपादितस्य ज्ञानशक्तिवादस्य विरोधः । जात्यनुभावानुकूलशक्तित्वेन शक्तेर्ज्ञानं कारणं ननु घटा
 दिबोधानुकूलशक्तित्वेनेत्येव हि जातिशक्तिवादः । द्वितीयपक्षे तु घटादिपद एव तादृशज्ञानं तस्य तत्सहकार्यमादिपदेशाक्तिविर
 हात् । अमादिपदे तु घटादिपदप्रत्युपकारत्वं तच्चामुपदज्ञानपूर्वज्ञेयत्वसंपादनं प्रथमपक्षे तु केवलघटादिपदस्य केवलघटत्वाद्य

ते

उपावकत्वात्तत्र तज्ज्ञानं तस्य सहकारिणो घटत्वाद्यन्वितकर्मता शब्द बोधे तु घटत्वकर्मत्वशब्द बोधयोः करणत्वं घटमित्यादिपदज्ञानं तु त
 दुपकारकत्वं च तदुपाहितत्वरूपोपकारसंपादकत्वं तदुपाहितयोरेव तयोः करणत्वात्तदुपाहितत्वं तयो रूपकारः तयोः शक्तिरुपाकारणता
 वा तेन जन्यते न च शब्दस्यैवार्थस्यापि जातितया नित्यत्वात्ज्ञातयोरुपाकरणत्वसंभवात्तन्निष्ठशक्तेश्च नित्यत्वेन तज्ज्ञानकत्वरूपोपकारत्वासं
 भवात्तदुपाहितत्वसंपादनमेवोपकारकत्वमिति वाच्यं। शब्देऽपि शक्तेरनित्यत्वपक्षस्योक्तत्वेन तदीत्योक्तप्रकारस्यापि संभवात्। न च घटमि
 त्यादिपदमेवोक्तशब्दधीकरणं घटत्वाद्यनुभवस्तु तदुपकारक इत्येव किं न स्यादिति वाच्यं। अर्थस्यैवैककर्मत्वादिरूपेणैव लामादि
 रूपशब्दं प्रतिप्राधान्यस्य लक्षितया घटत्वाद्यनुभवोत्तरानुपपत्त्या न कर्मत्वादिरुपाविशिष्टार्थस्यापि घटादिपदोत्तरामादि
 रूपाविशिष्टशब्दं प्रतिप्राधान्यकल्पनस्य युक्तत्वात्। नन्वेवं कर्म
 विकोक्तिविरोधः अभिहितत्वं हि पदानुभाव्यत्वं न तनुभाव्यत्वमा
 भट्टमतेऽप्यन्विताभिधानोदापत्तेः अभिहितान्वयो हि भट्टमतेऽप
 यन्विताभिधानं तु गुरुमतवाक्यार्थः पदेरेवामिधीयत इति तद
 दभिहितत्वोक्ति संभवात्। नहि गोः शब्दानुभाव्यत्वरूपं मुख्यम
 दीपिकोक्तिरुक्तद्वितीयपक्ष एव तस्यैव कर्मत्वान्वितगोत्वादिवो
 द्यादिबोधे तस्य हेतुत्वे तस्य गोत्वाद्यर्थकत्वव्यवहारविरोधात्। गोत्वघटितार्थकत्वेन तत्रोक्तव्यवहारसमर्थने तृतीयपक्षमा
 लं व्याप्तामादिपदोदापत्तेः तथा च तादृशगोत्वस्य पदाभिहितत्वात्तद्व्यस्य गोरापितदुक्तिः संगच्छते तृतीयपक्षे तु कर्मत्वादिकर्मव

नाया

भावैरान्वयः किंतु तत्समानाधिकरणस्य लक्ष्यस्य तादात्म्ये नैव तस्मात्करणत्वादिनिरूपकस्य क्रियाया तादात्म्ये कारकत्वेनैव सर्वत्रान्वयः क्रि
 यानिष्ठतादात्म्यस्यैव लक्षणा श्रयत्वसंभवात्। कृष्णो गोव्रीहीणामित्यादौ कृष्णयजमानस्वामिकव्रीत्याद्यर्थकत्वसंभवेन कृष्णमिन्नव्रीह्यर्थ
 कत्वनिर्णयोनस्यान्निर्णयकाधिकरणांतराभावादेतदसिद्धयेऽप्येव क्रियायां सामानाधिकरण्ये नैव पदांतरस्यान्वयः इत्युक्तं तत्र तदादाविति ध्ये
 यं अथैवं द्वितीयबोधे कर्मतादौ घटत्वादेर्विशेषणत्वे शास्त्रदीपिकोक्ते करणत्वविशिष्टं दधिदधिविशिष्टं करणत्वं वा करणतया विधीयत इति प
 कामाधिकरणे कल्पद्वयस्य कोभिप्राय इति चेदयं दधित्वकरणत्वशक्त्योररवंडयोः प्रथमं बोधे जाते तयोरेकस्मिन्नपरा न्वयबोधस्याने
 र्धमिति वच्छेदकबोधा संभवात् अनुपपत्तेर्विपत्तेः क्रियाजन्यफलोपाहितत्वविशिष्टशक्तिलक्षणाया तस्याः विशेष्यत्वेन तृतीयबोधे तस्या
 उक्तविशिष्टरूपेण कारकत्वासंभवेन क्रियान्वया संभवात्। दधोविधिस्ति तत्तच्छ्रद्धाप्रकृतेर्लक्षणाया प्रथमकल्पः प्रत्ययः प्रधान्येनेत्य
 नुशासनात्प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यादिसक्तावेव क्रियाजन्यफलोपाहितशक्तिरूपेण लक्षणाया तस्याः विशेष्यत्वं कारकत्वमपि प्रकृत्योपाहितत्वेनेत्या
 शयेन द्वितीयः कल्पः इति सोऽयं तत्र तस्याय रता करन्याय रतमालादोमिश्राद्यनुमादितः पक्षः अथान्यः संक्षेपशादीरकाद्यनुमादितः उच्यते शक्तिवि
 पयकोद्बुद्धसंस्कारसहकृता तदुपाहितत्वात्तदुपाहितत्वोदापत्तेः प्रथममवान्वयधीः शुद्धघटत्वादेरितरासंस्पृष्टस्यांतराज्ञानस्यानुभवपराहेतुत्वात्
 तदुक्तमास्मिन् अधिकरणसाध्ये प्रातिपदिकादुच्चरतीति द्वितीयाविपत्तिः कर्मत्ववाचिको नामार्थविशिष्टकारकवाचिकेति यावत्। निरुक्तकारैरुक्तप्रकृ
 तिप्रत्ययो सह ब्रूतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति प्रत्ययः प्राधान्येनेति प्रत्ययस्य प्रकृत्यव्यवहितोत्तरत्वाविशिष्टस्य वाचकत्वं तथोक्तं घटत्वाद्यन्वित
 कर्मत्वादेर्वाच्यत्वसंभवेन कर्मत्वादेः प्राधान्येन शब्दधीः प्रकृतेः प्रत्ययपूर्ववर्तित्वेन वाचकत्वेन कर्मत्वाद्यन्वितघटत्वादेरेव तद्वान्वयतया प्राधान्येन शब्दधीः
 स्यात्। अन्ये रण्युक्तवाचिकाद्यातिकावास्त्युद्धितादीनां वसक्तयः स्याद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायाभिधायकः। द्वितीयादीनां संख्याकर्मत्वादीनां संख्यावतः
 संख्यान्वितघटत्वादि विशेषितकर्मत्वादेः तदेतत्सहकृत्यपक्षांतरचरतदधिकरणवार्तिके व्यक्तं। सावनेव हि वाक्यार्थः सर्वत्रारव्यातवत्तया। अनेकगुणजा

लेशकपेलह्येचसंस्कारोनिवेशः। स्वर्गकामोयजेतेत्यादि वेदवाक्ये लिङः शक्यं कार्यं बुध्यते यागविषयकं कार्यं स्वर्गसाधनमिति ततः स्वर्गसाधनं यागः कार्यताविशिष्ट इति धीः लोकि कवाक्ये तु कार्यत्वे लिङो लक्षणा तथा च दर्शनादौ विशेषणी भवत्कार्यत्वं दर्शनांशो साक्षात्परं परया विशेषणी भूत कर्मत्वगोत्वाद्यं शेषि नियमेन विशेषणी भवति। तथापि कर्मत्वे स्वाश्रयदर्शनीयत्वं संबंधेन कार्यत्वं विशेषणं गोत्वे उक्तं संबंधवत्कर्मतावत्वं संबंधेन न च कदाचित् तात्पर्यवशात् कर्मत्वादावविशेषणी भवदपि कार्यत्वं दर्शनादौ विशेषणं स्यात् तथा च नियमेन युक्तमिति वाच्यं। आद्यव्युत्पत्तिकाले कार्यत्वं संबंधिनि सर्वेषां पदानां शक्तेः कृत्वा तेन नियमेन तस्य युक्तत्वात् वस्तुतस्तु कार्यत्वविधेयत्वं निरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वसंबंधेन शाब्दबोधप्रतिनिराकांक्षपदाजन्यागोत्वकर्मताद्युपस्थितिः कारणं तादृशवच्छेदकत्वं निरूपिता वच्छेदकत्वसंबंधेन तं प्रतितादृशी गोत्वाद्युपस्थितिरित्येवरीतिर्यात्वा तथा च कार्यत्वस्य गोत्वकर्मत्वादावविशेषणत्वेपि कार्यतांशो उद्देश्यघटकतया गोत्वकर्मत्वादीनां सर्वेषां शाब्दधीविषयत्वमवकार्यत्वा न्वितत्वरूपेण गवादिपदशक्यत्वं तादृशविषयत्वस्यैव परंपर्याकार्यत्वा न्वितत्वरूपत्वादिति ध्येयं एवं च केवलस्य प्रकृत्यर्थस्य तदन्वितप्रत्ययार्थस्य वानशाब्दधीः किं तु क्रियाकारकयोरन्वयस्य। अत्र स्मृतिस्वीकारपक्षे घटमिति पदाद्वैतवीयकर्मताया एकेव विशिष्टस्मृतिः तदन्वयबोधश्च विशिष्टकर्मतान्वयानुभावकत्वस्य घटमिति पदे गृहीतत्वात्। एवं च संस्कारस्यैव सहकारित्वपक्षे विशिष्टकर्मतायां घटमिति पदस्य याशक्तिसादीयो दुद्धसंस्कारसहितघटमिति पदं तदन्वयबोधकारणं। केवलयोः प्रकृतिप्रत्ययोः तद्वैतुत्वे मानाभावाद्दिति युक्तं। स्मृतिसंस्कारं वा सहकृत्य घटमित्यनेनैव तज्जननसंभवात्। अत एवो दुद्धत्वमपि न संस्कारो निवेश्यते। अयं च पक्षः संक्षेपशारीरकेऽनुमोदितः अस्मिहितघटनायदा तदानीं स्मृतिसमबुद्धियुगपदे विधत्तः। परदृशि पुनरेवैतामिधाने पदयुगुलात् स्मृतिपुग्मेव पूर्वमिति। अत्र हि पदपदविभक्त्यंतप्रकृतिपरं केवलप्रकृत्यादेः स्मृतिसमशाब्दधीजनकत्वस्य प्रत्यक्षप्रकृतिशब्दयोः पुनर्नित्यमन्वितधियो निमित्ततेत्यनेन निषेधात्। तथा च पुग्मेवेत्येवकारेण विशिष्टविषयके कस्मृतिजनकत्वस्य पदयोः कृत्या केवलप्रकृत्यर्थो दिस्मृतिर्निषिद्धा अयं च प्रकारो महमतेऽपि बोध्यः। न चैवमाहुस्तधिकरणे जातिशक्तिसुत्यादनमसंगतजातिशक्तित्वेन शक्तिज्ञानं हेतुरित्यत्रैव तस्य तात्पर्यात्वात् तादृशिष्टशक्तिग्रहस्यैव हेतुत्वस्वीकारादिति वाच्यं।

य

य

९

जातिघटितार्थ एव शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वात् एव मुख्यार्थो ननु व्यक्रियघटित इत्यत्रैव तस्य तात्पर्योत्तरं। एवं च तद्भूतानां मिति सूत्रं तद्भूतानां तस्मिन्सार्थस्वशक्यताज्ञानसंबंधेन प्राप्तानां पदानां क्रियाकारकसंबंधबोधार्थमुच्चारणमर्थस्य स्मर्यमाणस्य संस्क्रियमाणस्य वा प्रकृत्यादि पदार्थस्योक्तसंबंधशाब्दबुद्धौ पदसहकारितया निमित्तत्वादिसंयुक्तं तदिदमन्वितामिधानमतं भाट्टानसहंते तथा हि गामिलानुपूर्वज्ञानस्यैव हेतुत्वे नीलगवी पश्येत्यादितो नीलादिविशेषितबोधानुपपत्तिः। नीलगवीमित्यादेरपि तादृशबोधहेतुत्वेन तद्वारणेपि कर्मतागोत्वीयादित्यादि बोधस्य सर्वानुभविकस्थापलापपत्तिः। गोत्वे कर्मतांशाब्दयामिश्रणो मीतिसर्वानुभवात्। अथ तादृशबोधः स्वीक्रियते तदा कार्यतानन्वितशाब्दबोधापत्त्या स्वमतहानिः अथ क्रियाकारकान्वयबोध एवोक्तरीत्या कार्यत्वा न्विततया पदार्थानां भ्रान्तियमो मुख्यतात्पर्यविषयत्वस्य प्रवर्तकबोध एव स्वीकारेण कार्यत्वाविषयकत्वावांतरतात्पर्यविषयस्य बोधस्य संभवादि निवेन। तथापि अतिशयमनोराजपुरुषस्यादौ समस्तपदार्थयोरन्वयबोधात्तु पपत्तेः। केवलस्य विभक्त्यंतस्य वा प्रकृतिपदस्यावांतरबोधहेतुत्वस्य कृत्वा तेपि समस्तपदे तस्या कृत्वा तत्। समस्तपदार्थयोर्जातिभ्यां तयोरन्वयधीरितिकल्पने यस्य समस्तपदार्थज्ञानस्यापि तदन्वयधीहेतुता युक्ता। किंच रूढिर्यागाद्वैतवीयस्य तिसर्वसंमतं तन्मते तु तत्रैव परीत्य स्यात्। अश्वकर्णपदस्य विभक्त्यंतस्य घृष्टविशेषान्वयबोधने क्रियापदसापेक्षताद्वितीयकर्णबोधने तदनपेक्षत्वात्सदा र्थोपस्थितौ तु न बला बलं संभवति रूढार्थस्य योगार्थयोश्च युगपदुपस्थितिसंभवात् अस्मिहितान्वयपक्षे तु प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थबोधने क्रियापदनापेक्ष्यते तस्मादस्मिहितार्थ एव वाक्यार्थबोधकरणं वाक्यार्थश्चाराव्यातसामान्यार्थरूपाभावनां शत्रयविशिष्टालिङादियुक्तवाक्ये तु तादृश एव तस्या लिङाद्यर्थप्रवर्तनाया कर्मत्वेनान्वयानुभूदायाः किं कर्मकरणेति कर्तव्यता कभावनायाः प्रवर्तनेति विशेषत एवाकांक्षोदयात् प्रकृतिकर्मकभावनात्वेन रूपेण लिङादिजन्यापस्थित्येव प्रकृतिकर्मत्वस्य ज्ञातत्वेन तन्मात्रे आकांक्षानुदयात् किंच यदनुष्ठानयोग्य तस्यैव प्रवर्तनायामन्वयस्तच्च तादृशी साफलकरणेति कर्तव्यताविशेषवत्वेनाज्ञाते व्यापारमात्रे पुंसः प्रहसदर्शनात् न चैवमिष्टसाधनत्वज्ञातसाधनत्वाभ्यां अज्ञाने तददर्शनात् तादृशिष्टायाः सस्यादिति वाच्यं। घटे न जलमाहरेत्यादौ तदुपाभ्यां ज्ञानं विनाप्य शत्रयवत्त्वस्य वा र्थभावना निष्ठस्य प्रवर्तनायामर्थभाक्ता न्वयप्रयोजकत्वात्तु उक्तवातिके युध्यम्येयैरसंस्कारा विधिस्पृशतिभावेना। तथाप्येव शक्तिनो नासौ तन्मात्रे पर्यवस्यति। अनुष्ठेये हि विषये विधिः पुंसां प्रवर्तकः। अंशत्रयेण चापूर्णा ननु तिष्ठति भावना। तस्मात्प्रकृत्योत्तररूपा विविधस्तावत्प्रतीक्षते यावद्योग्यत्वमापन्ना भावना

२

त० चं०
१०

क

न्यायपेक्षिणी विविधिः शब्दभावनास्थिति आख्याता विधिभावनायोरन्यधियाभाव्यामिति निश्चायपतिपर्यवस्यति अन्येऽनभिते अनुष्ठेये प्रवर्तकः अनुष्ठेयं
तु योग्यो योऽर्थः तस्यैवान्वयार्हः केवलभावनाया विधावन्वयज्ञानस्याप्रवर्तकत्वेन व्यर्थत्वमिति भावः प्रकातरूप उक्त निश्चयविषयीकृतः । ननु विध्यन्वयस्याशत्र
न्यायान्वयात्पूर्वमस्वीकारे विध्यन्वयबलादेकपदोपात्तधात्वर्थस्य क्ता भिन्नपदोक्तस्वर्गादेः पुरुषार्थत्वेन भावनायाः क्रियत इति पृष्टाधिकरणोक्तस्य व्याघात इति चे
न । उक्त निश्चयस्य विधिभावना न्वयतात्पर्यनिश्चयपर्यवसन्नतया तदनुरोधेनोक्तस्वीकारसंभवात् पदश्रुतिलक्षणागन्वयात् पूर्वप्रत्ययश्रुत्या विध्यन्वय इत्युक्त
धिकरणोक्तस्यापि तात्पर्यज्ञानयोः पूर्वोक्तत्वात् तात्पर्यकोचिनुप्रथमं किंचित्साध्यसाधनेति कर्तव्यता कभावेनात्वेन भावनात्मनोत्रेणैव वारूपेण भावना विधावन्वयिप
श्रवस्त्वर्गयागतिविशिष्टत्वेनापरिपूर्णस्यैव प्रत्ययस्य प्रकृत्या सहान्वयादित्याहुः सन्नप्रथमान्वयस्य व्यर्थत्वात् किंचित्साध्यकत्वादिरपदार्थत्वे शब्दज्ञानाविष
यतात् प्रकृत्यर्थानन्वितप्रत्ययार्थस्य विधावन्वया संभवात् अंशत्रयमप्येव फलांशस्य शुद्धभावनायामिवान्वयः किं कर्मिकाभावेनैवाकांक्षोदयात्करण
स्य तु फलविशिष्टायामिवान्वयः किं करणफलवतीत्येवाकांक्षोदयात् शुद्धभावनाया धात्वर्थादिकरणासाध्यत्वाच्च एवमितिकर्तव्यतापाः करणाविशिष्टायाम
न्वयः किमुपकृतकरणिकाभावेनैवाकांक्षोदयात् तदुक्तं वार्तिके । भावनापेक्षमाणा हि साधने किं फलस्यमे । साधनानुग्रहः कोवेत्यनुस्यूतमपेक्षते । अ
नुग्रहः उपकारकः । अतएव प्रथमं फलस्यान्वयः ततः करणस्य ततः इति कर्तव्यतायास्तत्राप्यपुरुषार्थकर्मकभावनाया विध्यन्वयादेकपदोपात्तमपि धात्वर्थं वि
हाय स्वर्गादिकमेव कर्मेतेन स्वीकरोति धात्वर्थस्तु करणत्वेन विज्ञपदोपात्तसोमादिकं तु तद्वतान्वयितुं दुर्बलत्वात्पश्चादपि न भावनाया साक्षात्करणत्वेनान्वयितुं युगानां
तुपरार्थत्वादसंबंधः समतात्वात्स्यात् इति न्यायेन क्रियायामेव कारकाणामन्वयात् किंचित्कर्तव्यतात्वेन भावनायामेवान्वयितुं च करणोपकारद्वारा करणत्वं
तु करणोपकारकत्वमात्रं संप्रत्यकारकस्य भावनया ग्रहणानुपपत्तेः सोमादेः श्रुतकरणत्वहान्यापत्तेः अत्रादृशेति कर्तव्यतात्वलाभश्च सोमादिपदस्य सोमादि संबंधि
लक्षकत्वात् संबंधित्वुपकार्यत्वं तथा च यागादौ संबंधिनोऽप्येदेनान्वयात्तादृशपागस्य च भावनायां करणत्वबोधे विशेषणी भूतसोमादेरपि करणत्वबोधा
तुल्यविति वेद्यत्वेन सोमादेर्भावना करणी भूतयागाद्युपकारकत्वलाभाच्च करणोपकारद्वारा करणत्वलाभः दंडोऽभिज्ञनयनघटंजनयतीत्यादौ भूमि
द्वारा घटजनकत्वलाभवत् । अतएव सोमादेः श्रुत्येव भावनागतं मरुणाधिकरणवार्तिकाद्युक्तं न विरुध्यते । अतएव च सोमेन यागं कुर्यादिति विशेषणवि

१०

गोत्वादिमतेन पदाभिहितं न तु कर्मत्वादिति मतेन गोत्वादिकं तथा च गोशयित दूषेण तल्लक्ष्यत्वाभावात्तादृशोक्तेरसंगतिः न वद्विती यपक्षे कारकस्य
प्राधान्यव्युत्पत्तिसिद्धौ न्यतेति वाच्यं वाक्यार्थबोधे एव न मायापेक्षया तत्प्राधान्यस्य व्युत्पन्नत्वात् न स्यैव गोत्वकर्मकं दर्शयितुं साक्षात्कारक
त्वात् न न्यास्तु प्रकृतिप्रत्ययो सह ब्रूतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति निरुक्तकारवाक्येन प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां ज्ञेयो बोधे प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यावगमा
दुक्तवाक्यार्थबोधस्य च ताभ्यां ज्ञेयत्वस्य महत्त्वे स्वीकारादुक्तबोधे प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वयबोधस्यानुपयोगाच्च द्वितीयपक्षे पि प्रकृत्यर्थविशेष
णक एव बोधः अथ गोत्वादिविशिष्टकर्मत्वादेः गोत्वकर्मत्वादिसंज्ञातिरिक्तत्वादि विशिष्टशक्तस्यापि गवादिपदस्य गोत्वाद्यशक्तत्वाद्गोत्वादिश
क्तज्ञानस्य हेतुत्वा संभव इति चेन्न कर्मत्वादे विशिष्टगोत्वादिशक्तत्वपक्षेऽप्युक्ता संभवस्य तुल्यत्वात् विशिष्ट एव शक्तिस्वीकारे केवलयोर्विशेष्यविशे
षणभावेन शब्दबोधानुपपत्त्या केवलविशेषण संशयापत्तेः अथ न दूरणाय विशिष्टबोधे केवलयोर्विशेष्यविशेषणता नियमो वा न्यस्तथा सत्यं तं वि
शिष्टशक्त्यो केवलविशेष्यविशेषणताशां लेशादधीशक्तिरेवास्तु तथा च केवलगोत्वादिविशेषणकधी शक्तत्वस्य गवादिपदसत्वेन तज्ज्ञानहेतु
त्वसंभवः अथ विशिष्टविषयकशब्दबोधे केवलयोर्विशेष्यविशेषणत्वे पागादिविशिष्टभावना विध्यन्वयानुपपत्त्या विशेषणविधिकल्पना व्य
र्थो विशिष्टद्वयविशेषणोपेक्षबोधे भासमानो विध्यन्वयसंभवादि चेन्न । स ह दुर्बलविधेरुभयत्राच भासंभवेन विशिष्टे एकस्मिन्नेव विध्य
न्वयेन एकबोधे भासमानत्वस्याप्रयोजकत्वादित्याहुः । प्राभाकरास्तु गवादिपदात् गोत्वादेरमादिपदात्कर्मत्वादेः श्रुतिस्मृतौ गोत्वाद्य
वादिपदस्यापदस्य च याशक्त्येव कोऽपि बोध्यः । तादृशस्मृत्या च गोलौकिकमता प्रकारकं धात्वर्थविशेष्यकं ज्ञानं अथवा गोत्वादौ कर्मत्वादौ च ग
वादिपदस्य कोऽपि संस्कारसहितो यो दर्शनो दुर्बलसंस्कारसहितो दृशिपदात्कार्यशक्तिविषयो दुर्बलसंस्कारसहितो यः कार्यत्वविशेषको यो दु
र्बलसंस्कारसहितो दृशिपदाच्च दर्शनं कार्यमिति शब्दज्ञानं तादृशसामान्याश्चरस्य रसापेक्षतयेव फलोपधायकत्वं एवं सर्वत्र लाक्षापि सु

क

तुयाहके आकांक्षाकरणत्वमात्रेण सोमादेरन्वये च न तदुपकार्यकरणकत्वलाभ इति विशेषरूपेणाकांक्षाया विशेषरूपेण बोधेनैव पूर्णतदर्थमु
करीत्या सोमादिपदे सोमाद्युपकार्यलक्षणावश्यकी संप्रदानाधिकरणादिकारकाणां तु साक्षादेव भावनायामन्वयोनतु धात्वर्थद्वारा भावनायां स
संप्रदानाद्यंतरानवरोधात्तथा च संप्रदानादिपदे तदुपकार्येन लक्षणा। निपातोपसर्गाणां तु नामार्थे क्रियायां वायथा संभवमन्वयः आपिंगः प्रव
याइत्यादावीषदर्थप्रगतत्वादीनां नामार्थे एवान्वयानुभवात्प्रवयसंदक्षिणां दद्यादभिक्रमं जुहोतीत्यादौ प्रगतत्वाभिमुख्ययोः क्रियायामेवान्व
यात्प्रवयस्य नामार्थे एवान्वयोः कारकत्वादिति ध्येयं ननु फलविशिष्टायां करणेनिकर्तव्यतयोरन्वये तदुभयविशिष्टायाः फलविशिष्टभाव
नायाः प्रवर्तनारव्यशब्दभावनायां साध्यत्वेनान्वयो वाच्यः तदुक्तं वार्तिके लिङोपिधासेव च शब्दभावनाया व्याचतस्याः पुरुषः प्रवृत्तिरिति।
तथा च तादृशविशिष्टरूपस्य विधावन्ये करणेनिकर्तव्यत्वरूपविशेषणयो रिव फलरूपविशेषणस्यापि विधावन्यो वाच्यः स चानुपपन्नः।
फलांशे पुरुषस्य प्रवर्तनीयत्वेन प्रवर्तनायां तदन्वयायोगात्तस्यां करणादेरन्वयो हिकरणादौ इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वधीजननद्वारा करणा
दौ प्रवृत्तिप्रयोजकत्वपर्यवसितं प्रयोजकत्वमात्रं उक्तधीजननं च करणादेः प्रवर्तनानिष्ठं प्रयोजकत्वं यत्प्रतीतं तदन्वया नुपपत्तिरूपार्थोपपत्त्या त
था च फले इष्टसाधनत्वज्ञानाधीनस्य प्रवृत्तिविषयत्वस्यासंभवाद्द्विधौ तदन्वयासंभवः उक्तप्रवृत्तिविषयत्वं हि यागादौ साध्यत्वारव्यमिष्टसाध
नत्वज्ञानाधीनं सोमादौ सिद्धत्वारव्यं फले चोद्देश्यत्वारव्यं विषयत्वेनेष्टसाधनत्वज्ञानाधीनं तदनधीनयोरेव तयोरन्वयवदृष्टत्वात्। न च फलवैशि
ष्ट्यमुपलक्षणीकृत्य करणेनिकर्तव्यत्वाविशिष्टाया एव विधावन्य इति वाच्यं। उपलक्षणाविते इतरस्य विशेषणत्वेन अनन्वयान्नहिनीलदंडा
श्रयवानीत्यत्र दंडोपलक्षिते नीलस्यान्वयो विशेषणत्वेन संभवति विशेषणत्वं हि विशेष्यान्वयान्वितं तथा च दंडस्य दंडिमस्य नन्वयेत
त्प्रकारीकृतनीलस्य कथं दंडिमस्य नन्वय इति चेन्न। नीलदंडाश्रयवानित्यत्र हि दंडस्योपलक्षणत्वेन तद्विशेषणस्य दंडिनिविशेषणत्वं प्रकृतं
तु करणेनिकर्तव्यतयोः फलाविशेषणत्वात्फलोपलक्षितभावनायां विशेषणयोस्तयोर्भाविनाविशेष्ये विधावन्ये वाधकाभावः यश्चैत्रोदंडा

वस्तुस्थ

सी इत्युविशिष्टेनेतेन विशिष्टं भूतलमित्यादौ दंडस्यैवैत्रे उपलक्षणत्वेपि चैत्रान्वितस्यैभूतलेप्यन्वयात्तस्माद्या स्वर्गसाधिकाभावना करणेनिकर्तव्य
ताविशिष्टायास्तस्याः प्रयोजिकाप्रवर्तनेति साध्यांशमुपलक्षणीकृत्य तद्वयविशिष्टाया विधावन्ययाधिया स्वर्गसाध्यकत्वेन ज्ञाता यो तस्यां पुरुषः प्रव
र्तते एतदभिप्रायेण करणेनिकर्तव्यताविशिष्टभावनायाः फलोद्देशेन विधानान्नवाक्यभेद इति न्यायस्त्वा करे उक्तं उक्तविशिष्टरूपस्यैव विधा
वन्ययोनतु फलविशिष्टस्य तादृशान्वयस्य फलोद्देश्यकविशिष्टविषयकप्रवृत्तिफलकत्वात्फलोद्देशेन विधानमिति व्यवहारः फलस्यापि वि
ध्यन्वयापत्तेरित्यर्थः नवाक्यभेद इति यदि हिकरणेनिकर्तव्यताभावनानां प्रत्येकं स्वतंत्र्येण विध्यन्वयस्तदा वाक्यभेद इत्युभयविशिष्टरूपस्य
तु विशेष्यविशेषणाभ्यामतिरिक्तत्वेनैकत्वादनतिरेकेपि विशेषणीकृतभावनाविशेषणतापन्नयोः करणेनिकर्तव्यतयोर्विध्यो विशेषणत्वरूपेण
पारतंत्र्येण विधावन्यस्य वाक्यभेदानापादकत्वाच्च नवाक्यभेद इति भावः अथवा करणाद्यन्वयकाले तदंशे विशेष्यतावच्छेदकमपि फलसाध्यकत्वेन
वनाया विधौ अन्वयकाले करणेनिकर्तव्यताविशिष्टभावनायामुपलक्षणात्तया प्रकारीभवति नतु विधि विशेषणतापन्नया फलसाध्यकत्वविशि
ष्टाभावना तत्र करणेनिकर्तव्यते विशेषणे अतो न विशेष्यीकृतभावनान्वयिनिविधावान्वितत्वेन विशेषणताप्रसक्तिरेतेन यो दंडासी हित्यादौ वस्तु
शतद्वयं किं तमेव विशेष्यतावच्छेदकं नतु दंडः प्रकृतं तु करणादौ फलसाध्यकत्वं विशेष्यतावच्छेदकमिति वेषम्यमतः कथमुपलक्षणाभिसंख्यसास्य
तु श्रद्धाभावनायामेव फलस्यैव तयोरन्वयः परंतु फलस्य प्रथमं अन्वयसांविना साधनं किं फलस्य मे इत्याकांक्षानुदयात् पश्चादितिकर्तव्यता न्वय
इतितत्र श्रद्धायां करणात्तद्वृत्तिनिकर्तव्यता तयोरन्वयस्य बाधात् यागादौ हि भावनाहेतुर्नतु सातत्करणक फलस्य तु तत्करणकत्वेन तद्विशिष्टेन
दन्वयाबाधात् यादितु भावनायां यागस्य करणात्तं भावनाफलसाधनत्वविशिष्टरूपेण भावनासंपाद्यमानत्वं तदुक्तं मित्रैः इदमेव करणात्तं करणात्तं यत्
लोद्देशप्रवृत्तपुरुषव्यापारेण फलसाधनत्वात् संपाद्यमानत्वं भावनाया यागादि प्रधानी यागकलारूपत्वेन तया फलानुकूलसामर्थ्ये विशिष्टरूपे
ण यागादिकं निष्पाद्यते तत्र दृष्टं सामर्थ्यं भवधातादिना दृष्टं प्रयाजादिनेति सोमादिकमपि यागादिपरंपरया फलसाधनत्वात्तद्विशिष्टरूपेण भाव

तस्मिन् च ०
१२

नया संपाद्यते। तथा च साधनं किं फलस्य मे इत्यस्य मत्फलसाधनतया मया संपाद्यं किं इत्यर्थकत्वात् भावना किं निष्ठायाः स्वफलसाधनत्वविशिष्टरूपेण सा
ध्यताया निरूपिकेत्याकांक्षयायागादिनिष्ठेन साध्यताया भावनाया निरूपकत्वं संबधेनान्वयः। अथवा किं निष्ठस्य स्वफलसाधनत्वस्य जनिका भावना
इत्याकांक्षयायागादिनिष्ठे स्वफलसाधनत्वस्य जनकत्वसंबधेन भावनायामन्वयः पूर्वकल्पे फलसाधनत्वावच्छिन्ना साध्यता द्वितीयकल्पे फलसाध
नत्वमेव करणत्वं यज्यादिना लक्ष्यते तृतीयया चोच्यते स्वभावनाजन्यत्वसंबधेन फले भावनाया अन्वयात्तदीयफललाभः। वस्तुतस्तु साधनत्वमेव कर
णत्वं यज्यादिवोध्यं तस्य च स्वरूपकफलजनकत्वसंबधेन भावनायामन्वयस्तत्राकांक्षातु भावना किं निष्ठसाधनत्वस्योक्तो भ
यसंबधवतीति तथा च भावनाया तत्फलसाधनत्वजनकतालाभे पर्यवसानं इत्थं च फलविशिष्टायां करणादेरन्वयाभावाच्चोक्तानुपपत्तिशंका परंतु
त्रयाणां भावना न्वितलेपि फलवत्तु उपलक्षणीकृत्ये तत्र विशिष्टाया विधावन्वय इति चिंत्यते तदा स्तोत्रेयवदेवं प्रवृत्तिभावना त्वेनोपस्थितायाः शब्द
भावनाया अंशद्वयविशिष्टार्थभावना साध्यकत्वबोधेन साध्याकांक्षानिवृत्तावपि साधनेतिकर्तव्यताकांक्षाभ्यां प्रवर्तनाज्ञानं प्रवर्तनायां विधिपदवा
च्यत्वज्ञानं वा करणत्वेनान्वेति प्राशस्त्यज्ञानमिति कर्तव्यतात्वेन अतएव भावनाज्ञानं तर्गतत्वादर्थवा दार्थस्य भावनायामन्वयमाशंक्य अर्थभा
वनाज्ञानं तर्गतत्वेपि शब्दभावनाज्ञानं तर्गतत्वाच्च दाकांक्षया लिङादियुक्तं सर्ववाक्येषु अर्थवा दार्थप्राशस्त्यज्ञानस्य शब्दभावनायामन्वय इति वार्ति
कन्यायसमर्थयोरर्थवादाधिकरणे उक्तं तत्र च प्राशस्त्यमर्थवा दार्थः ज्ञानं प्रवर्तनाच्च लिङादेरर्थः करणेति कर्तव्यता विशिष्टार्थभावनायां प्रा
शस्त्यस्य अन्वयात् करणेति कर्तव्यतयोरपि तदन्वयः प्रवर्तनान्वितत्वेन त्रयाणां इह साधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरर्थान्वयत्वपि बलवदनिष्ठाननुबंधितरू
पप्राशस्त्यस्य प्रवर्तकत्वेनाकांक्षितत्वात् यत्किंचेदमर्थवादाधिकरणवार्तिके प्राशस्त्यविशिष्टार्थभावनाया अलिङ्ग्यार्थज्ञाने विषयसंबधेनान्वयः एव प्रेरणा
या अपि ज्ञाने तत्संबधेनान्वयस्तथा प्रेरणाज्ञानकरणिका उक्तार्थभावनाज्ञानेति कर्तव्यताकां प्रवर्तनेति धीः। शक्तिज्ञानकरणत्वपक्षे स्वशक्तिविषयकत्वसंबधे
न ज्ञाने प्रेरणान्वयः यत्तु लिङाद्युक्तं इव लिङादियुक्तेपि वाक्ये र्थभावना मुख्यविशेष्यक एव बोधः एकस्यात्। तथा च करणेति कर्तव्यता न्वित प्रेरणाया एव त्र

त

ता

१२

धिः कल्प्यते। तं विना हियागोद्देशेन सोमादिकरणभावनायाः प्रवर्तनाविषयत्वा बोधाद्यागोद्देशेन तस्या अनुष्ठाना संभवेन क्रियागर्भस्य यागसो
माद्योरुपकार्येपिकारकभावस्य विशिष्टविधिप्रमितस्य अनुपपत्तिः। यत्तु। फलविशिष्टायां भावनाया यागस्येव यागविशिष्टायां सोमादेः कर
णत्वेनैवान्वयेनेति कर्तव्यतात्वेन न च यागरूपकरणावरूढतया करणांतरस्यान्वय इति वाच्यं। यागस्य हि फलनिरूपितं करणत्वं सोमादे
स्तु यागनिरूपितमितियादृशकरणेनावरूढा भावना तादृशकरणस्यानन्वयेष्य न्यादृशकरणान्वयसंभव इति नव्यैरुक्तं तत्र फलविशि
ष्टायां यागस्याहंकरणत्वं करणतात्वरूपेणैव बुध्यते न तु फलनिरूपितकरणतात्वेन बुध्यमानासीत् फलविशिष्टभावना किं करणिके
तिकरणतात्वरूपेणैवाकांक्षोदयात्। अतएव सोमादेरावकरणत्वं तथैव बुध्यते तृतीयायाः करणत्वसामान्य एव वाचकत्वाच्च न च क
रणतात्वरूपेणैव सोमगताकरणता बुध्यमाना वस्तुगत्या यागनिरूपितेति फलनिरूपितकरणवरूढाया मपि भावनायां तदन्वय इ
ति वाच्यं करणतात्वरूपेणैव सामान्यरूपेण विशेषावरूढाया मपि करणता सामान्यरूपेण करणतांतरस्याप्यनन्वयात् अथ भवन्मतेपि फलवि
शिष्टायां सोमादेरन्वयो न केनेत्याकारिका साधनं किं फलस्य मे इत्याकांक्षया किंतु कथमित्याकारिका साधनानुग्रहः कोमे इत्याका
क्षयैर्वैमन्मतेपीति चेन्न फलविशिष्टायां सोमादेः करणत्वेनान्वये साधनानुग्रहकत्वस्यालाभेनोक्ताकांक्षाया अपूरणात्। तथा हि साधनं किं फ
लस्य मे साधनानुग्रहः कोमेति वार्तिकवाक्ये फलविशिष्टाया मम किं साधनं फलविशिष्टायाममसाधनानुग्रहकं किमित्यर्थः। साधनानुग्रह इत्यत्रा
पि फलस्येति स्यात्तुर्बगत् अन्यथा मम फले साधनं किमित्यर्थकत्वे भावना फले किं करणं किमित्यर्थपर्यवसाने भावना फले साधनानन्वयेनाकांक्षायां प्र
रणात्। नाहं प्रथमतः स्वर्गादियागादि साधनकत्वधीः किं त्वेक क्रियाया साध्यसाधनयोरन्वयात्तदं विशिष्टनिरूपितसाधनत्वविशेषयानिरूपितत्वेन पर्यवस्य
ति उक्तार्थकत्वादेरनुफलविशिष्टभावना किं करणिकेत्यर्थस्य पर्यवसाने फलविशिष्टभावनायागकरणिके सन्वयेनोक्ताकांक्षा पूर्यते। तथा च साधनानु
ग्रहः कोमे इत्यस्यापि फलविशिष्टायागादिकरणिका भावना किंतु कार्यकरणिकेत्यर्थपर्यवसानं। यादृश्यां हि साधनान्वयः साधनान्विताया सादृश्याः साधना

तथा

अ

त०मी०च०

१३

बहुनां गुणानामपि सङ्गुच्चारितारख्यातार्थभावनायामन्वयो युक्तः अतएवोक्तं वार्तिके वाजपेयाधिकरणे देधाहितं त्रंभवति प्रत्येकं वासमुदाये वा वाक्यसमा
सा वाख्यातगुणत्वप्राधान्यापेक्षयेति आख्यातार्थभावनायाः गुणत्वेन प्रत्येको देश्ये वाक्यसमाप्तौ त्रंभवति आख्यातपदसङ्गुच्चारितप्रत्येको देश्यान्वि
तभावनायाः प्रमापकतस्याः प्राधान्ये तु अरुणयेकहायन्यापिगाह्यासो मंकीणातीत्यादौ आरुण्येकहायनीपिगाह्यादिसमुदाये वाक्यसमाप्तौ तादृशस
मुदायान्वितभावनाया आख्यातपदं तादृशं प्रमापकं तत्त्विकां प्रत्येकनिष्ठसंस्कारोद्देशेन पृथग्वरणाभावनानुष्ठानबोधनात् प्रत्येकं वाक्यसमाप्तिः प्र
योजनरूपार्थभेदेन वाक्यभेदात् तथा च वाक्यभेदेपि नारख्यातावृत्तिः आरुण्यादिसमुदायविशिष्टक्रयभावनायाः एकसोमात्यर्थमनुष्ठानबोधना
त्समुदाये वाक्यसमाप्तिरेकप्रयोजनकभावनायां समुदायस्यैतिकर्तव्यतात्वेनैकवाक्यत्वमित्यर्थः ननु प्रयोजनव्याक्तिभेदेन तत्र तदुद्देश्यकृ
थगनुष्ठानपर्यवसिते वाक्यभेदे पुत्रगतपूतत्वे जसि त्वादिकलकवैश्वानरेष्यादौ तादृशवाक्यभेदस्यादिति चेन्न फलत्वपक्षीत्यधिकरणभे
देनैव वाक्यभेदात्पूतत्वादिसमुदितस्यैव तत्र फलत्वपक्षीतिमत्तात् अतएव सर्वेभ्यो ज्योतिष्मोमइत्यादौ सर्वपदार्थेषु प्रपञ्चादेः प्रत्येकमेव फल
तया बोधनात् फलत्वपक्षीत्यधिकरणभेदात् अतएव योगसिध्यधिकरणन्यायेन सर्वेभ्य इत्यादावेव फलभेदेन प्रयोगभेदेन नुवैश्वान
नरादौ तस्मात्सङ्गुच्चारितारख्यातादुपस्थितायां भावनायां सङ्गुच्चारितादेकपदादुपस्थितानां नानाप्रधानानामिव पृथुगुच्चारितेभ्यो नाना
पदेभ्य उपस्थितानां नानागुणानां अप्यन्वयः नन्वेवं नानार्थकपदेऽपि पदे च प्रथमत एकार्थबोधे जाते आहत्याऽर्थान्तरस्य बोधः ॥
नानाकारकपदयुक्तक्रियापदे च एककारकान्वितत्वेन बुद्धक्रियायां क्रियापदादृष्ट्या कारकांतरस्यान्वयधीरितिसकलतांत्रिकसंम
तमितितात्पर्यग्रंथेशब्दमणावुक्तमसंगतं काष्ठैः स्थाव्यामौदनं पचतीत्यादौ नानापदोपस्थापितनानाकारकाणां सङ्गुच्चारितपदोप
स्थाप्यक्रियायां तत्रेणां न्वयसंभवादिति चेन्न तत्रकारकपदयुक्तेषु त्रकारकपदस्य कर्मकारकपरत्वेन घटपटमानयेत्यादावेव क्रिया
पदादृष्टे रूक्तात् प्रतिप्रधानं गुणादृष्टिन्यायात् ननु सङ्गुच्चारितपदोपस्थापितानयनादौ पुनपदेव घटपटयोः कर्मत्वान्वयो विनिगम

१३

काभावादेवं नानार्थो दिष्टलेपीति स्वमतमुक्तं तत्र प्रतिप्रधानं गुणादृष्टिनिन्यायात् अन्यथाग्रहसंमाष्टर्यादौ प्रतियहादिकं संमार्गाद्यादृष्टिनिन्यात्
अथैकेन वल्द्यादिनानां तदुलादीनां संस्कार्यत्वे लोके दृष्टमिति चेन्न तत्रापि व्यापारभेदेनाहंते रनपायात् संदिग्धसुल एव न्यायावताराच्च ॥ अ
तिस्मृतिवाक्ये हि यत्र नानाकर्मपदानि श्रुतानि तत्र तद्भावनायां तेषां मन्वयस्वीकारे आख्यातादृष्ट्यापत्तेरेकस्यैव कर्मपरत्वमन्येषामन्यकारका
दिपरत्वं तदुचितमेवानुष्ठानमेकमात्रमुद्दिश्य नानाकारकविशिष्टभावनाया आहृत्य भावे तु प्रत्युद्देश्यं वाक्यापरिसमाप्ते सङ्गुचितमनुष्ठानं पूतत्वं
तेजसित्वादिसमुदायोद्देशेन वैश्वानरादेरिव मिलितनानोद्देशेनैकभावनायाः एवं च श्रुतिस्मृतिवाक्ययुत्पत्तेः कृमत्वा लौकिकवाक्यप्याह
तिसिद्धिः किंचैकशेषानुशासनं घटावित्यादौ पणिन्यादिभिः कृतं तदेकपदेनार्थद्वयादिबोधनासंभवादेव अतएवाह कात्यायनः प्रत्यर्थशब्द
निवेशादिति अर्थस्य प्रतिपाद्यतया संस्कार्यत्वेन प्राधान्यात्तद्वेदे सति प्रतिपादकतया गुणीभूतस्य शब्दस्य स्तानभेदस्वीकारादिति तदर्थः ॥
न च घटपटवाप्रथममन्वयइत्यत्र विनिगमकाभावइति वाच्यं प्रथमोच्चारितत्वादेरेव विनिगमकत्वात् न च वृत्तिकल्पने गौरवं दोषः न्याय
मूलकत्वात् श्रूयमाणत्वरूपस्य प्रतिसंधानस्य नानार्थबोधकत्वेनानार्थध्वन्यप्रयोजकत्वे च तवेव गौरवान्न दुक्तं वार्तिके श्रूयमाणस्य श
ब्दस्य न्यूनार्थकविकल्पने लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमितेह्यसो इति यथा हि श्रूयमाणस्य विशिष्टविधेर्विशिष्टविधावेव तात्पर्यं ननु विशेषणावि
धौ वाक्यभेदापत्तेर्नाहिसङ्गतश्रूयमाणलिङ्गपदस्यादृष्टिनिन्याविशिष्टविशेषणचविधरन्वयस्तथा वावृत्तिकल्पने गौरवं अतो विशिष्टविधमन्यथानुपप
त्याविशेषणविधायकवाक्यांतराणि कल्प्यन्ते तत्र न वाक्यभेदादिदोषो भिन्नानामिव नानावाक्यानां कल्पनात् श्रूयमाणस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन यद्यदिना
तदनुपपन्नं तस्य तस्यावश्यकल्पत्वादित्यथा हि वागो जनहीनस्य पीनत्वादिकं रात्रिभोजित्वादिकल्पकं न स्यात् तस्मात् श्रूयमाणस्य वाक्यस्य पदस्वार्थसा
गरूपन्यूनत्वकल्पनेऽर्थान्तरलक्षणादिकल्पनं दोषः आहत्यादिरूपस्याधिकृतस्य कल्पने वाक्यभेदगौरवादिदोषः अनुमिते श्रूयमाणस्यान्वयात्तु पत्त्या
कल्पमानेतु नाह दोषः कल्पमाने लक्षणाया अप्रसक्तेः वाक्यभेदस्यान्तरात्या आवश्यकत्वादिनिस्तीक्रियते तथा श्रावणस्य पदज्ञानस्य नानार्थावि

तनानास्वार्थबोधकत्वेवाक्यसदगोरवादिदोषात्प्रत्ययमाणापदस्यैवज्ञानान्तरमर्थान्तरबोधकं कल्प्यते अन्यथा प्रत्ययमाणागततास्यैवप्रमितस्यानुपपत्तेस्तादृ
शकल्पनयेवोक्ततात्पर्यपरंपर्यानिर्वहसंभवेसाक्षात्तत्वात्तद्विवाहार्थमाहृतेरन्याय्यत्वात् अन्यथाप्रधूमोस्तीत्यादौवहिसंबंधतास्यैवनिर्वहयलक्षणा
कंनस्वीक्रियेततर्हिपदस्यपूर्वानुभवजन्यस्मृत्यादिनातानिर्वहानुभवस्यैवनाथानिभावकत्वंवाक्यसदगोरवाद्यापादकंलक्षणादि
शब्दःसकृदर्थप्रत्यापयतीतिभुक्तं।एकधीविषयीभूतमेकपदएकवृत्तिविषयस्यैकस्यैवार्थस्यतादृशस्यैवपदांतरार्थनान्वितस्यबोधकमितितदर्थः।एक
वृत्तिविषयस्यघटद्वयस्यैकेनघटपदेनावोधनादेकस्येति।सर्वभ्योज्योतिष्टोमत्यादौपुत्रपश्वादिरूपस्यसर्वपदार्थस्यप्रत्येकनानात्वपिएकवृत्तिविषयतास्य
यापिभवेनएकत्वंएवंघटादिपदस्थलेजातिव्यक्त्योरपिबोधः।एकोयौवृत्तिविषयोऽर्थस्तस्यनिवेशपुत्रादीनांबहुनाभावनान्वयोनस्यादतएकवृत्तिविष
यतापरीतिमतएकत्वंलाभाथैकवृत्तीतिघटंपटमानयेत्यादौआनयेत्यत्राव्यभावकर्मद्वयान्वयान्तादृशस्येति।यत्तुघटंपटवानयेत्यत्रघटसमुच्चितपदस्य
कर्मत्वात्तावृत्तिरितितन्ना।सर्वभ्योज्योतिष्टोमइत्यादौसाहित्यस्यैवसमुच्चयस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवाहितत्वेनप्रतिप्रधानं गुणां वृत्तेरावश्यकत्वात्।तत्र
तास्थलेतुसकृदुच्चरितेत्याद्युक्त्युत्पत्तेरपवादः।तथाहिकोष्ठेःकृष्णव्यापचतीत्यादौसमुदायैवाक्यसमाप्तेरेवगुणीभूतनानाकारकाणामेकक्रियाव्यक्तावन्
यः।अतिलिजोवृणीतेग्रहंसमाहिसर्वभ्योज्योतिष्टोमइत्यादौतुएकेनपदेनगुणपदुपस्थाप्यमानानामेकेनारव्यातपदज्ञानेनोपस्थाप्यभावनायामन्ययः।
यदिहिभावनाजातिवदरवडाएकेवतदाएकस्याएकेनपदज्ञानेनोपस्थितायास्तादृशनानाकर्मन्येनानुपपत्तिः।प्रत्युद्देश्यवाक्यसमाप्तिस्तुभावनाभवेज
कातुष्ठाभेदादुणीभूतभावनाव्यक्तेर्नित्यत्वादिनाआवृत्त्यसंभवेपितदपेक्षयापिगुणीभूतस्यतदभिव्यंजकानुष्ठानस्यावृत्तेरावश्यकत्वात्।यदिसानाना
तथापिनानाकर्मबोधैकपदसमीक्ष्याहृत्तारव्यातपदस्यनानाभावनाव्यक्तिबोधकत्वमेकेनैवप्रतिसंधानेनेतिकल्प्यते।अन्यथादिनानाप्रधानाना
मेकभावनायामन्यप्रत्युद्देश्यवाक्यसमाप्तिर्नस्यात्किंतुसमुदाये।एकस्यैवप्रधानस्यप्रथमोपस्थितभावनायामन्यआवृत्त्योपस्थापितभावनांतरप्रधा

योज्यत्वसंबंधेनार्थभावनायामन्यइतितन्नसाध्यसाधनादिकारकस्यैवक्रियायांप्रवर्तनायांविशेषणस्योचित्यात्निषेधस्थलेविशिष्टभावनाकर्मकत्वा
त्तावोविशिष्टभावनाभावकर्मकत्वंवाप्रवर्तनायांबुध्यतेतदुक्तंवातिकेविशिष्टभावनांप्राप्यवृत्तिर्विधिनिषेधयोरितितन्नन्यापरत्वाकरेप्युक्तंरागादिप्राप्तं
विध्यर्थमन्यजनान्तनिषेधः।अभावस्यनत्रर्थस्यविधिर्वेतिक्रियानन्वितनत्रर्थस्थलेयजतिषुयेयजामहंभुक्त्यादित्यर्थःजातिगुणालिंगसंख्यानांव्यक्तिपरितेद्वाराकरणत्वंव्यक्तिर्हिब्रीत्यादिरूपायागदोनिष्पादकत्वेनकर
अनुयाजाययजतिषुयेयजामहंभुक्त्यादित्यर्थःजातिगुणालिंगसंख्यानांव्यक्तिपरितेद्वाराकरणत्वंव्यक्तिर्हिब्रीत्यादिरूपायागदोनिष्पादकत्वेनकर
पंत्रीहिलादिभिसुब्रीत्यादिव्यक्तिरितरव्यक्तितोमिन्नतयाज्ञाप्यतेतादृशज्ञाप्यत्वपुक्तैव्यक्तिरंगान्येतितादृशज्ञानद्वाराजात्यादेःकरणत्वंपरंपरासाध
नेपिगोमयैःपचतीत्यादौकरणत्वव्यवहारात्।तत्रजातेत्रहिमिथेजेतेत्यादौपशुनायजेतेत्यादौतुलिंगसंख्ययोरपिननुनानासाधनानाएकक्रियान्वयोऽ
नुपपन्नः।सकृदुच्चरितःशब्दःसकृदर्थप्रत्यापयतीतिभुक्तं।द्वितीयादिसाधनस्यान्यार्थभावनांतरोपस्थितयेआख्यातस्यावृत्तिप्रसंगाद्व्यभेदा
पत्तेर्वा।एकोच्चारणेनएकमेवार्थेएकेनैवार्थेनान्वितंप्रमापयतीत्युक्त्युत्पत्तिस्वरूपंअथैकोच्चारणादुपस्थितायामेवभावनायांतत्रेणसर्वसाधनानामन्य
यस्तर्हितथेवनानोद्देशानामपिअन्यसंभवाउद्देश्यानेकलेपिवाक्यसदो नस्यात्इतिचेन्नप्रतिप्रधानंहिगुणस्यावृत्तिर्गुणस्वप्रधानपरतंत्रत्वात्।ननुप्रति
गुणंप्रधानस्यावृत्तिःगुणानुरोधेनप्रधानस्यावृत्तेरन्याय्यत्वात्अतएवप्रधानस्याक्रियायत्रसांगतक्रियतेपुनः।तदंगस्याक्रियायांतुनावृत्तिर्नचतक्रिये
तिन्यायमूलकंवचनंतावृत्तिरुतांगस्यानुरोधेनप्रधानस्यावृत्तिःतक्रियातस्याकृतस्यागस्यक्रियाकिंतुअंगभ्रंशनिमित्तकप्रायश्चित्तमात्रंतथाचोद्दे
श्यानामुपकार्यत्वेनप्रधानत्वात्प्रतिप्रधानंरगुणीभूतभावनायाअन्यार्थमाख्यातावृत्तेर्विक्रमेदःसाधनानांप्रकारकत्वेनगुणत्वान्तदुपकार्यभावना
यांतेषामन्यार्थनारव्यातस्यावृत्तिरथेवंग्रहंसंमार्हिस्तत्त्विलिजोवृणीतेइत्यादौप्रत्युद्देश्यस्यग्रहतिगादनीनात्वात्प्रातिप्रधानंगुणस्याआख्यातावृत्त्यावाक्यमे
दःस्यादितेचेन।एकोच्चारणेनएकमेवशक्तपात्रहादिपदबोधानांसर्वभ्योज्योतिष्टोमइत्यादौतुएकेनपदेनगुणपदुपस्थाप्यमानानामेकेनारव्यातपदज्ञानेनोपस्थाप्यभावनायामन्ययः।
तत्रग्रहपदस्यानेकग्रहोपस्थापकत्वंतुबहुवचनसमानार्थकत्वादस्यैकवचनांतत्वेनैकशेषत्वादुपपद्यतएवतस्माद्बहुनामृत्तिजांप्रधानानामिवजातिगुणादीनां

त० मी० च०
१५

इत्यादौ अरुणैक हायन्या क्रीणातीति वाच्यत्वात् संप्रवात अरुणैक हायन्यो रात्र्यः संबंध इति वार्तिकाद्युक्तिरयुक्ता शाब्दस्यैव संबंधस्य संप्रवादित्वेन
असंनिहित वाक्यद्वयाभिप्रायेण तथोक्तत्वादर्थिकता सधर्मा निर्णयार्थी न शाब्दबोधाभिप्रायकत्वाद्वावस्तुतस्तु श्रुतशब्देः सोमसाधनक्रयस्य न साध्यता ला
भः अपूर्वहारकसाधनत्वस्यार्थिकत्वात् यथा हियागी यापूर्वसाधनत्वविशिष्टसोमादिकं प्रति क्रयादेः साधनत्वं नियमापूर्वद्वारकं क्रयनियमापूर्वं विना यागी
यापूर्वस्यानुसत्तेस्तथानियमापूर्वसाधनत्वविशिष्टक्रयादिकं प्रति एकहायन्यादेः साधनत्वं नियमापूर्वद्वारक एक हायन्यादनियमापूर्वं विना क्रयादिनि
यमापूर्वानुसत्तेस्तथाचापूर्वस्यार्थिकत्वेन तद्वदितेनारुणैक हायनी निष्ठेन साधनत्वेन निरूपितं क्रयादिनिष्ठमपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नं साध्यत्वमार्थिकमे
वनशाब्दतस्मात्कारकाणां मिथः संबंधः शाब्दादर्थोद्वायथासंभव आवश्यकः । तदुक्तं वार्तिके आकांक्षेवमवच्छेदसिद्धाशुक्लगवादिषु । एक क्रिया
गृहीतेषु संबंधश्च परस्परं । इव्यद्वारेण चैतेषां विशेषणविशेष्यतेति । भाष्ये चेतदधिकरणे उक्तं । अंतरेणापि वाक्यं यः शोक्यमवगच्छति अवगच्छत्येव
सोऽशुक्लगुणकं इव्यमितितत्रैव व्याख्यानं पश्यतः स्वतन्त्रमित्यादि वार्तिकं तत्राविन्यायरत्नाकरीयमुक्तं व्याख्यानं ॥ ॥ ननु विना पोरुषेयसंकेतपदेः पदा
र्थोऽस्तेष्ववाक्यार्थोऽनुभाष्यते तस्माद्देदः प्रमाणा मिल्युक्तं तत्र वेदस्य पोरुषेयत्वात् तच्च वाक्यत्वाद्धारतादिवत् पोरुषेयत्वं च सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चार
णानपेक्षोच्चारणकलताकिंकादिमतेऽपि प्रतिकल्प्ये दोने कानुपूर्वी किं इति सगीद्य कालीनोच्चारणं न पूर्वसंगश्योच्चारणसाधे । संसीमासकसिद्धाते प्रलया
प्रलयाभावात् एकेव वेदानुपूर्वी सिद्धातनीति तदुच्चारणं वपूर्वोच्चारणसाधेमेव । अपोरुषेयत्वे तु वेदस्य कोठकादिसमारख्यात्वे पतिः । कठकृतत्वमेव काणकत्वं न
तुकठोच्चारितत्वं अनंतपुरुषाच्च रितत्वेन कठकत्वानुपपत्तेः । नत्यग्रीवामी सं हविरो जयमुच्येतस्मात्पक्षतत्वे तद्विद्वानुपपत्तेस्तथा च पोरुषत्वमूलप्रमाण
भावादिप्रलम्भासादिकमेव मूलमित्युपमाण्य वेदस्येति शंकते । वेदांश्चैकैकं कर्षयितुं पुरुषाख्याः । एकै मुख्यं वेदं पुराकाराच्चक्रुः पतावेदानां सनिकेयसादित्वं
काठकादिसमारख्या बोधयेति उक्तं तु शाब्दपूर्वत्वमारख्या प्रवचनादिति । तु शाब्दात्वेदोपेयः यतो भारताद्युत्पत्तिकालात्पूर्वं कचित्काले उक्तं व्यासा
दिकैर्लक्ष्योक्तत्वात् । वेदोत्पत्तिकालात्पूर्वं तु न कचित्काले उक्तं तत्कर्तुः क्वापि श्रुतिस्मृत्यादावनुक्तत्वात् । यदि हि तस्य कश्चित्कालोऽस्या न दामहर्षि
भिः क्वचिदुच्येत अध्येतुमितीति मिथः संबादे उच्येत । प्रत्युत वा चाविरूपनित्ययेत्यादिश्रुत्यास्वयं पदेषु भगवान्नेदो गीतस्त्वया पुरा इत्यादिस्मृत्या

प

१५

च वेदस्यानादित्वोक्तेरकर्तृकत्वं । समारख्यातुकत्वात् पुरुषेणानादिकठादिवरणपुरुषैर्वा प्रवचनात् असाधारण्येनाध्यापनात् तस्माद्दर्मा धर्मयोर्वे
दएवमानं वेदोमानमेव सवधारणद्वयं सिद्धं ॥ द्वितीयमोत्पत्तिकादिसूत्रे शब्दतत्पूर्येः सूत्रे ॥ ॥ इति परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थो ध्यापित
श्रीमत्सरमानंदसरस्वतीशिष्यब्रह्मानंदसरस्वतीविरचितमीमांसाचंडिकायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ शके १७३२ प्रजापतिसंवत् ॥ त्स
न शुद्धसप्तम्या भौमवासरसरमाप्तः ।

त्स

इति तर्कपादमीमांसा चंद्रिका समाप्ता

X

ति

नोतरस्येतिस्वीकारेप्रधानपदार्थैकदेशस्यभावनायामन्यस्याव्युत्पन्नत्वात् एकेनहिपदज्ञानेनयावदुपस्थितंतावदेवसंपूर्णपदार्थःयहमित्यादिपदार्थइव
दशग्रहीरूपादिःसमुदायइत्युक्तंआहतिजन्यभावनोपस्थितिकालपूर्वोत्पन्नप्रधानधीविरेहणप्रधानपदस्याप्यावृत्त्यापत्तेश्च।एकक्रियान्वितानांकारकाणामित्युः
पश्चादन्यः।लोकेप्रधानगुणास्तूतानांसेवेषप्रधानसाध्यप्रतिसाक्षात्परंपरायावासाधनत्वस्यदर्शनात्।कोष्ठेःस्थान्यामोदनपचतिइति।लोकेकवाक्येपिपाकेओदनं
प्रतिकाष्ठादिषुचपाकप्रतिसाधनत्वबोधस्यस्वर्गकामोयजेतेत्यादौयागादौस्वर्गसाधनत्वबोधस्यचतार्किकादिसर्वानुभाविकत्वात्ओदनकमेतन्मतेओदननिष्ठाविक्रि
तिजनकत्वंतथाचविक्रिमत्वरूपेणोदनस्यपाकसाध्यत्वप्रतीतमेवउक्तंमिथोऽन्यस्यास्वीकारकरणास्पयागादेःप्रवर्तनान्वितत्वेनसामान्यतद्वत्साधनत्वेनज्ञातत्वं
विस्वर्गादिरूपेष्टविशेषसाधनत्वेज्ञानविनातत्रप्रवृत्त्यनुपपत्तिःअतःश्रुतस्वर्गादीष्टसाधनत्वअपूर्वद्वारकयागादौबुध्यतेयागादिसाधनत्वंतुयागादीतिकर्तव्यतासू
पसामोदोविधिनैवज्ञापितंएवंजातिगुणादीनामपिसामानाधिकरण्येनमिथोऽन्यधीः।अरुणयाएकहायन्याक्रीणातिशुक्लानांत्रीहीणामिसादोआरुण्यकिंजात्या
दिसामानाधिकरणमित्याकाक्षायांगोत्वाद्यन्यसामानाधिकरण्यबोधनेगोत्वादिकमारुण्यान्यगुणसामानाधिकरण्यमनुष्ठानायापोदेयंतथानविध्यबोधितानांवाहिरं
गानांसामानाधिकरण्यकल्पनेऽनुष्ठानायापादेनचगौरवंननुशुक्लानांत्रीहीणामित्यादौप्राधानभावनान्वयस्याप्यहितत्वेनतदुत्तरत्रीत्यादौशुक्लादिगुणस्यतादात्म्ये
नान्वयसंभवात्भवतुजातिगुणयोःसामानाधिकरण्यधीर्भववचपशुनायजेतेत्यादौतदुत्तरनामार्थेपशोकिंगसरख्यान्वयाज्जातिलिंगसरख्यानांसामानाधिकरण्य
धीः।यन्ननुजातिगुणादिविधायकवाक्यनामसाविध्यंतत्रजात्यादीनांसाकथं।कथंवायगादौस्वर्गादिसाधनत्वधीरितिचेत्कानुपपत्तिर्नहिमहमतेवाक्यसहकृताद
र्थज्ञानादेवसंसर्गधीः।किंतुपश्यतःश्वेतिमारूपस्यादिवातिकोक्तरीत्याअर्थस्यतिसहकृतात्साकांक्षयोग्यासन्मार्थज्ञानादपेयथाहिपेद्वेअश्वान्प्रेतद्वयस्यत
दीधरपुरविसेपस्यचाभावनिश्चयस्तद्वेशेदृश्यमानश्वेतत्त्वमश्वसंबंधविनाअनुपपन्नंतद्वेशेखुरविसेपश्वस्तस्यधावनविनाअनुपपन्नइतिधीसहकृतार्थज्ञानात्
श्वतोश्वोधावतीतिधीस्तथाकरीत्यायागस्यस्वर्गसाधनत्वंविनास्वर्गकामोयजेतेत्यादौवाक्यतात्पर्यविषयप्रवृत्त्यादिकमनुपपन्नं।स्वर्गभावनाकरणत्वंचानुपपन्नं
मितिधीसहितात्साकांक्षयागाद्यर्थज्ञानायागादौस्वर्गसाधनत्वादिधीर्जात्यादीनामिथःसामानाधिकरण्यविनाहितान्यजात्यादीनांसामानाधिकरण्येनना
नुपादानंलाघवव्यायसिद्धमनुपपन्नमितिधीसहितात्साकांक्षजात्याद्यर्थज्ञानाज्जात्यादीनांतादृशधीःपदानामेकवाक्यताज्ञानमिवतादृशानुपपत्तिधीरपि
शाब्धीकरणतयाकृष्टस्यार्थज्ञानस्यसहकारिणीतिन्यायरत्नोकरेपश्यतःश्वेतिमारूपमित्यादिवातिकव्याख्यानात्ननुअरुणयाएकहायन्याक्रीणाति